

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

KAZAKÇADA DEĞER DEĞİŞTİRME KATEGORİLERİ

Zharkynay Kydyraly

Yüksek Lisans Tezi

Ankara 2024

KAZAKÇADA DEĞER DEĞİŞTİRME KATEGORİLERİ

Zharkynay KYDYRALY

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS

Ankara 2024

KABUL VE ONAY

Zharkynay KYDYRALY tarafından hazırlanan “Kazakçada Değer Değiştirme Kategorileri” başlıklı bu çalışma, 07/06/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mevlüt ERDEM (Danışman)

Prof. Dr. Ahmet AYDEMİR

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanması zorunlu metinlerin yazılı izin alarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H. Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren .... ay ertelenmiştir.
- Tezim ile ilgili gizlilik kararı verilmiştir.

..... / ..... / .....

Zharkynay KYDYRALY

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Mevlüt ERDEM** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Zharkynay KYDYRALY

TEŞEKKÜR

Çalışmalarımın her aşamasında bana yol gösteren, bilgisini benden esirgemeyen ve engin fikirleriyle gelişmeye katkıda bulunan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mevlüt ERDEM'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Kendisiyle çalışmaktan büyük bir mutluluk ve onur duyuyorum.

Yüksek lisans eğitimim boyunca her zaman yanımda olup çalışmalarımı yönlendiren saygıdeğer anabilim dalı hocalarıma da teşekkür ederim.

Ayrıca, bu fırsatları sağlayan ve uluslararası öğrencilere sunduğu geniş imkanlarla eğitime büyük katkılar sağlayan Türkiye Bursları programına şükranlarımı ifade etmek isterim.

Manevi destekleriyle her zaman yanımda olan kıymetli aileme ve Türkiye'de tanıştığım tüm arkadaşlarıma sonsuz destekleri için teşekkür ederim.

ÖZET

KYDYRALY, Zharkynay. *Kazakçada Değer Değiştirme Kategorileri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2024.

Cümlede özne ve nesnenin fiille olan ilişkisini yansıtan değer değiştirme (voice/valance changing), Türk dillerinde genellikle biçimbilimsel işaretlemelerle yapılır. Bu işaretleyiciler, sadece morfolojik bir değer taşımakla kalmaz, aynı zamanda sözdizimini ve anlamı da yakından etkiler. Bu nedenle, bu dilbilgisi kategorileri bu tez çalışmasında sözdizimsel ve anlambilimsel düzeyde incelenmiştir. Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında, Türkçe ve Kazakça için değer değiştirme kategorileri genellikle morfolojik işaretleme açısından incelenmektedir. Ancak, bu yapıların daha detaylı bir şekilde dilin farklı dilbilgisel düzeyleri (morfosentaks, sentaks ve semantik) temelinde incelenmesi gerekmektedir.

Türk dillerinin ortak özelliklerinden biri olan değer değiştirme yapıları, bu diller arasında farklılık gösterebilir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde geçişsiz fiillerin edilgen yapılması yaygınken, Kazakçada bu durum nadirdir, bu da edilgen yapıların iki dilde farklı işlediğini gösterir. Benzer şekilde, işteş yapılar da farklılık gösterir; Türkiye Türkçesinde bulunmayan bazı anlamlar Kazakçada mevcuttur. Ayrıca, Kazakçada dönüşlü yapıların kullanımı Türkiye Türkçesine göre daha yaygındır. Bu tür işlevsel farklılıklar, Türk dillerinde değer değiştirme yapılarını ayrıntılı olarak incelemeyi gerektirir. Bu yüksek lisans tezi, Kazakça değer değiştirme yapılarını Türkiye Türkçesiyle karşılaştırarak incelemeyi ve farklı yönlerini araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın sonuçlarının, Türk dillerindeki değer değiştirme yapılarına dair genel tipolojiye katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Çatı, değer değiştirme; morfosentaks, semantik, Kazakçada değer değiştirme

ABSTRACT

KYDYRALY, Zharkynay. *Valency-changing Categories in Kazakh*, Master's Thesis, Ankara, 2024.

Voice/valance changing, which reflects the relationship of the subject and object to the verb in the sentence, is generally done with morphological markings in Turkic languages. These markers not only carry a morphological value, but also closely affect syntax and meaning. Therefore, these grammatical categories were examined at the syntactic and semantic level in this study. In traditional grammar studies, valency-changing categories for Turkish and Kazakh are generally examined in terms of morphological markings. However, these structures need to be examined in more detail on the basis of different grammatical levels of the language (morphosyntax, syntax and semantics).

Valency-changing structures, which are one of the common features of Turkic languages, may differ between these languages. For example, while it is common in Turkish to make intransitive verbs passive, this is rare in Kazakh, which shows that passive structures work differently in the two languages. Similarly, reciprocal structures also differ; some meanings that are not found in Turkish are available in Kazakh. Additionally, the use of reflexive structures in Kazakh is more common than in Turkish. Such functional differences require a detailed examination of valency-changing structures in Turkic languages. This master's thesis aims to examine Kazakh valency-changing structures by comparing them with Turkish and to investigate their different aspects. The results of the study are expected to contribute to the general typology of value change structures in Turkic languages.

Key Words

Voice, valency-changing; morphosyntax, semantics, valency-changing in Kazakh

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	İ
YAYIMLAMA FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	İİ
ETİK BEYAN	İİİ
TEŞEKKÜR	İV
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
ŞEKİLLER DİZİNİ	X
TABLolar DİZİNİ	XI
KISALTMALAR DİZİNİ.....	XII
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM: KURUMSAL YAKLAŞIM.....	5
1.1.GRAMATİKAL İLİŞKİLER	5
1.2.FİİLDE DEĞER	8
1.3.DEĞER DEĞİŞTİRME	10
1.4.DEĞER DEĞİŞTİREN ARAÇLAR	14
1.4.1.Değer Azaltan Yapılar	15
1.4.2.Değer Artıran Yapılar	17
1.5.TÜRK DİLBİLİMİNDE ÇATI.....	23

1.6.KAZAK DİLBİLİMİNDE ETİS (ÇATI).....	27
1.6.1.Dönüslü Çatı (Özdik Etis).....	31
1.6.2.İşteş Çatı (Ortaq Etis)	31
1.6.3. Ettirgen Çatı (Özgelik Etis)	32
1.6.4.Edilgen Çatı (Irıqsız Etis)	33
1.7.ÇEKİM VE TÜRETİM MORFOLOJİSİ BAKIMINDAN ÇATI EKLERİ.....	34
2.BÖLÜM: DÖNÜŞLÜ YAPI.....	41
2.1 EYLEMCİL DÖNÜŞLÜ YAPILAR	41
2.1.1 Geçişli Filler	42
2.1.2 Yeni Anlam Kattığı Durumlar	45
2.1.3 Geçişsiz Filler.....	48
2.1.4 Dönüslü Yapı Kuran Diğer Ekler	50
2.2. ANALİTİK ARAÇLARLA KURULAN DÖNÜŞLÜ YAPILAR.....	51
2.3 DEĞERLENDİRME	52
3.BÖLÜM: İŞTEŞ YAPI.....	54
3.1. EYLEMCİL İŞTEŞ YAPILAR.....	54
3.2. ANALİTİK ARAÇLARLA KURULAN İŞTEŞ YAPILAR.....	63
3.3 DEĞERLENDİRME	64
4.BÖLÜM: ETTİRGEN YAPI	66
4.1.BİÇİMBİLGİSEL ETTİRGEN YAPILAR	68

4.2.ANALİTİK ARAÇLARLA YAPILAN ETTİRGEN YAPILAR	76
4.3.KALIPLAŞMIŞ ETTİRGEN YAPILAR	78
4.4.DEĞERLENDİRME	79
5.BÖLÜM: EDİLGEN YAPI.....	80
5.1.GEÇİŞLİ FİLLER	82
5.2.ÇİFT GEÇİŞLİ FİLLER	87
5.3.GEÇİŞSİZ FİLLER	88
5.3.1.Özneli Geçişsiz Filler.....	89
5.3.1.1 Özneli Geçişsiz Fiillerin Ettirgen Yapı olarak Edilgen Yapıya Dönüştürülmesi.....	92
5.3.2.Ayrık Geçişsiz Filler	94
5.3.2.1 Ayrık Geçişsiz Fiillerin Ettirgen Yapı olarak Edilgen Yapıya Dönüştürülmesi	95
5.3.2.2 <i>Tuw-</i> (Doğ-, Doğur-) > * <i>Tıwıl-</i> (*Doğul-).....	97
5.4.DÖNÜŞLÜ VE EDİLGEN YAPILARIN ORTAKLIKLARI VE FARKLILIKLARI.....	100
5.5.DEĞERLENDİRME	101
SONUÇ.....	103
KAYNAKÇA.....	106
EK-1 ORJİNALLİK RAPORU.....	110
EK-2 ETİK KURUL İZİN FORMU.....	112

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Ettirgen Erişilebilirlik Hiyerarşisi (The Causee Accessibility Hierarchy)	20
Şekil 2: Tek Üyeli Fiil Şeması	21
Şekil 3: İki Üyeli Fiil Şeması I	21

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Etken Yapı Tablosu.....	13
Tablo 2: Edilgen Yapı Tablosu.....	14
Tablo 3: Dönüşlü Yapı Tablosu.....	16
Tablo 4: İşteş Yapı Tablosu.....	17
Tablo 5: Ettirgen Yapı Tablosu	19
Tablo 6: Etken Yapıların Ettirgen Yapıya Geçişteki Değişimler	22

KISALTMALAR DİZİNİ

Akt	Aktaran
KC	Kazak Corpus
Ö	Özne
BN	Belirtili Nesne
DN	Dolaylı Nesne

GİRİŞ

Kompleks bir yapıya sahip olan dilin en önemli bölümü fiildir. Fiil üzerinde cümlenin anlamını etkileyen uyum, zaman-görünüş, olumsuzluk ve soru gibi önemli kategoriler bulunur. Bu kategorilere çatı da eklenebilir. Türkçe literatürde, cümlede özne ve nesnenin fiille olan ilişkisi “fiilde çatı”, “fiil çatısı”, “çatı” (voice) gibi terimlerle tanımlanırken, dilbilimsel tipoloji çalışmalarında ise bu durum genellikle *değer / değer değiştirme* (valence, valance-changing) olarak adlandırılmaktadır. Fiil üzerinde işaretlenen çatı / değer değiştiren yapılar (etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen) çok katmanlı yapılardır ve diğer birçok yapıda olduğu gibi biçimbilgisi, sözdizimi ve anlambilimini etkileyen süreçleri içerirler. Bu yüzden değer değiştiren yapılar bütüncül olarak incelenmesi gereken yapılardır.

Değer değiştirme yapıları fiilin değerini doğrudan etkilemektedir. Fiilin aldığı üyeler farklı değer değiştirme yapılarında farklı davranırlar. Fiil üzerinde bulunan değer değiştirme eki fiilin değerini azaltabilir ya da artırabilir. Bunun sonucu olarak değer değişikliği fiilin aldığı üyelerin yeniden düzenlenmesine yol açar.

Değer değişikliği, geleneksel dilbilim çalışmalarında çoğunlukla “fiilden fiil yapım ekleri” başlığı altında incelenir. Ancak son çalışmalar, bu morfolojik işaretlemelerin yapım morfolojisine mi yoksa çekim morfolojisine mi dahil edileceği konusunu tartışmaktadır.

Kazak dilbilim çalışmalarında çatı, Türkçede olduğu gibi, hareketin özne ve nesne ile ilişkisini bildiren geçişli ve geçişsiz fiil türeten bir fiil kategorisi olarak ele alınır. Çağdaş Kazak gramerlerinde de çatı bahsinde yer yer tartışmalı konular da yer almaktadır. Bunlardan ilki etken çatı (negizgi etis) konusudur. Bu çatı bazı çağdaş Kazak dili gramerlerinde bulunurken, bazı eserlerde etken çatının bir çatı kategorisi olmadığı belirtilmiştir. Diğer bir tartışmalı konu da çatı eklerinin yapım eki olup olmadığıyla ilgilidir.

Çatı kategorilerine ilişkin bu tartışmaların, bir morfolojik değerin işlevini belirlemekle sınırlı olmadığı, dilin hem sentaktik hem de fiil semantiği düzeyinde incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dilbilim literatürü ve dilbilimsel tipoloji çalışmaları, konunun ek envanterini belirlemek ve işlevlerinden bahsetmekle sınırlı olmadığını, dilin farklı dilbilgisel düzeylerinde de (morfosentaktik ve semantik düzeylerde) incelenmesi gerektirdiğini göstermektedir.

Çalışmanın Amacı

Değer değiştirme yapıları Türk dillerinin ortak bir özelliğidir. Bu genel ortak tipolojik özellikler bazen Türk dillerinde göreceli olarak farklılaşabilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde geçişsiz fiiller edilgen yapılabilirken Kazakçada geçişsiz fiillerin edilgen yapılması nadiren görülür. Türkiye Türkçesiyle Kazakça arasındaki bu belirgin farklılık edilgen yapıların benzer biçimde çalışmadığını göstermektedir. Benzer bir durum işteş yapılarda da görülür. Türkiye Türkçesinde görülmeyen bazı anlam alanları Kazakçada oluşabilmektedir. Kazakçada dönüşlü yapıların oluşma sıklığı Türkiye Türkçesinden daha yüksektir. Bu tür işlev farklılıkları değer değiştirme yapılarının Türk dillerinde ayrıntılı olarak çalışılmasını gerekli kılmaktadır. Bu yüzden bu yüksek lisans tez çalışması Kazakça değer değiştirme yapılarını yeri geldiğinde Türkiye Türkçesiyle karşılaştırarak incelemeyi ve Türkiye Türkçesinden farklılaşan yönlerini araştırmayı ve tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın sonuçlarının Türk dillerindeki değer değiştirme yapılarının genel tipolojisine katkı yapacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu tez çalışmasında nitel bir araştırma yöntemi kullanılmıştır. Tez çalışmasının temel alınan nitel yöntemleri aşağıdaki gibi genişletilebilir:

a. Çalışmada, öncelikle fiilde değer (voice/valance-chancing) konusunun kuramsal çerçevesinin oluşturulmasına yönelik genel dilbilim ve dilbilimsel tipoloji literatüründeki ana kaynaklar incelenmiştir. Bu literatür taramasının ardından değer değiştirme / çatı konusunun Türkçenin geleneksel ve modern gramer çalışmalarıyla Kazakçanın gramer çalışmalarında nasıl ele alındığı karşılaştırılarak incelenmiştir.

b. Yapılan literatür taramasında konuya ve çalışmada çizilen sınırlara uygun veriler seçilip incelenmiştir.

c. Kazakçanın çatı işaretleyicileri ve değerleri çerçevesinde seçilen bu veriler gerektiğinde Modern Türkçeye karşılaştırmalı olarak ele alınıp incelenmiştir ve değer değişikliğinin dildeki görünümü açısından test edilmiştir.

Çalışmanın Sınırlıkları

Çalışmanın kapsamı, değer değiştirme konusunun genişliği ve karmaşıklığı göz önüne alınarak belirli sınırlamalara tabi tutulmuştur. Öncelikle, daha basit ve yaygın kullanılan fiil setlerine odaklanılmıştır, bu da temel özellikleri daha net bir şekilde gözlemlemeyi sağlamıştır. Türkçe ile Kazakça arasındaki benzerlikler ve farklılıklar incelenmiş ve Kazakça için daha anlamlı ve anlaşılır değer değiştirme yapıları değerlendirilmiştir. Örnekler ve analizler, Kazakça ana dili konuşurları ve qazcorpus.com Kazakça derlemeden elde edilen verilerle desteklenmiştir. Kazakça korpustan elde edilen örnekler, örneklerin sonunda KC olarak belirtilmiştir. Bu tezde kullanılan birçok örnek bu tezin yazarına aittir ve bu tür örneklerin sonunda herhangi bir kaynak gösterimi yapılmamıştır.

Bu çalışmada özellikle fiil kategorileri olan dönüşlü, işteş, ettirgen ve edilgen yapılar incelenmiştir. Bunların dışındaki bazı yapılar (karşıt ettirgen yapılar, ad katılımı vb.) çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca bu tezde özel bir sözdizimsel incelemeyi gerektiren dönüşlülük ve işteşlik zamiriyle kurulan yapılar, ayrıntılı incelenmemiş, birkaç örnekle kısaca değinilmiştir.

Tezin Bölümleri

Bu çalışma, beş ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, çatı / değer değiştirme kavramının genel dilbilim, Türkçe ve Kazakça kaynaklarındaki durumu incelenmiş ve tartışılmıştır.

Ardından, sırasıyla dönüşlü, işteş, ettirgen ve edilgen yapılar müstakil bölümlerde incelenmiştir.

Kazakça dönüşlü yapıların incelendiği bölüm sırasıyla dönüşlü yapıların biçimbilgisel yönünü verdikten sonra çeşitli fiil gruplarının dönüşlü yapıları nasıl etkilediği tartışılmıştır. Bir değer azaltma yapısı olarak Kazakça dönüşlü yapılar Türkiye Türkçesinden daha işlek bir kullanım alanına sahip olduğu örneklerle işlenmiştir.

Kazakça dönüşlü yapılara benzeyen işteş yapılar da ilk önce biçimsel olarak incelenmiştir. Daha sonra işteş yapıların semantik alanı belirlenmeye çalışılmıştır. Kazakçada işteş yapıların da dönüşlü yapılar gibi daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğu ve farklı işteş anlamlar için kullanıldığı örneklerle incelenmiştir.

Geniş bir kullanım alanına sahip Kazakça ettirgen yapılar hem morfolojik açıdan hem de analitik açıdan incelenmiştir. Farklı eklerle yapılan Kazakça ettirgen yapıların geçişli, geçişsiz ve çift geçişli fiillere nasıl uygulandığı örneklerle tartışılmıştır.

Bir değer değiştirme yapısı olan Kazakça edilgen yapılar Türkiye Türkçesindeki eşdeğerlerinden zaman zaman farklılaşır. Bu bölümde Kazakçada edilgen yapıların en tipik özellikleri örneklerle incelenmiştir.

Tezin Sonuç bölümü ise tezin ana bölümlerde elde edilen bulguları içermektedir.

1.BÖLÜM

KURUMSAL YAKLAŞIM

1.1.GRAMATİKAL İLİŞKİLER

Değer değiştirme yapıları dilin birkaç alanıyla yakından ilgilidir. Bunlardan birincisi gramatikal ilişkilerdir. Bütün değer değiştirme yapıları (azaltan ve artıran) bir biçimde gramatikal ilişkilerden etkilenir.

Dilbiliminde gramatikal ilişkiler ifadesi, bir cümle içinde ad öbeğinin fiil ile olan ilişkilerini ifade eder. Gramatikal ilişkilerde, özne ve nesne en önemli kavramlardır ve dolaylı nesne de bu ilişkilerde oldukça önemlidir (Trask, 1998: 112). Gramatikal ilişkiler, yüklem/eylem ögesinin ve ona bağımlı isim ögeleri arasındaki yapısal ilişkiyi tanımlar; özellikle bir yüklem ile onun nesnesi arasındaki ilişkiyi belirtir. Ayrıca, gramatikal ilişkilerin semantik içeriği bulunmamaktadır. Yani, gramatikal ilişkileri gösteren kavramlar anlamsal ilişkileri nötrleştirir. Aşağıdaki İngilizce örnekler gramatikal ilişkileri, öbek yapıyı ve anlamsal ilişkileri daha iyi anlamak için verilebilir:

- (1) Peter sent a message to Mary.
“Peter Mary’e mesaj gönderdi.”
- (2) My friend sent a congratulatory telegram to his boss.
“Arkadaşım, patronuna tebrik telgrafı gönderdi.”

Sent (göndermek) eylemcil yüklemine ek olarak, belli dilbilgisel ilişkileri aracılığıyla yüklemle ilişkilendirilebilen üç ad öbeğini (AÖ / NP) alır. Ad Öbeklerinden birisi olan (Peter / my friend / arkadaşım), özne olarak işlev görür, ikincisi (a message / congratulatory telegram / tebrik telgrafı) belirtili nesne, üçüncüsü ise (Mary’e / to his boss / patronuna) dolaylı nesne olarak işlev görür. Genel hatlarıyla, dilbilgisel ilişkiyi ifade eden Ad Öbeklerinin her biri cümle içinde belirli bir konumda bulunur. Örneğin (1)’deki İngilizce örnekte, özne fiilden önce gelir, belirtili nesne sıkı bir şekilde fiilin hemen arkasından gelirken, dolaylı nesne “to” ilgeci/ön takısı (yönelme hal eki) ile birlikte yer alır. Her Ad Öbeği diğer ikisinden yapısal olarak farklıdır ve verilen

cümledeki olayı benzersiz bir biçimde tanımlayan somut bir katılımcıya (veya tematik role) atıfta bulunur (Wei-wen Liao, 2015: 324).

Gramatikal ilişkiler, dilbilimsel analizde oldukça faydalı ve önemlidir. Öncelikle, bu ilişkiler olaydaki çeşitli katılımcıların tanımlanmasına olanak tanır. Özne, genellikle gönderme olayının *kılıcı*, Belirtili Nesne gönderilen *tema*, *etkilenen* ve Dolaylı Nesne de gönderme olayının *alıcısı* veya *hedefi* olarak tanımlanır.

İkinci olarak, gramatikal ilişkiler, cümleler/yapılar arasındaki olası yapısal dönüşümleri tanımlamamıza izin verir. Örneğin, (3) ve (4)'ün her ikisi de cümle (1) ile hem yapısal hem de anlamsal olarak ilişkilendirildiğini tespit edebiliriz, çünkü aynı tematik rolleri olan *mektup* ve *Mary*, sırasıyla Belirtili Nesne ve Dolaylı Nesne pozisyonlarından özne pozisyonuna yer değiştirmişlerdir, bu sırada isteğe bağlı *kılıcı* olan Ad Öbeği daha sonra *by* “tarafından” ilgeci ile tanıtılmıştır. Bu tür dönüşümler, İngilizcedeki edilgen (pasif) yapının karakteristik özelliklerini tanımlar.

- (3) A message was sent to Mary (by Peter).
“Mektup (Peter tarafından) gönderilmiştir.”
- (4) Mary was sent a message (by Peter).
“Mary’e (Peter tarafından) mektup gönderilmiştir.”

Crystal (1991) çalışmasında dilbilimde, özne, nesne ve dolaylı nesne kavramlarına dair dikkat çeken noktanın, bu terimlerin gramatikal ilişkiler açısından önemli olduğunu belirtir. Öznenin biçimsel ilişkiler açısından tanımlanması kolay olabilir, ancak fonksiyonlarının belirlenmesinin karmaşık olduğu vurgulanmıştır (akt. Erdem, 2016: 525). Bu kavramlar, yüklemle olan ilişkide önemlidir ve tamamen sözdizimsel ilişkileri yansıtır. Ayrıca, değer değiştirmede (edilgen, ettirgen yapılar vb.) önemli bir rol oynarlar.

Özne, nesne ve dolaylı nesne gibi gramatikal ilişkiler açısından üç önemli kavram olmasına rağmen, bu kavramlar farklı anlamsal rolleri (İng. *Semantic roles, thematic roles*) taşıyabilirler. Son zamanların araştırmalarında (örneğin, Keenan'ın öncü çalışması (1976) gibi), en temel cümlelerde özne olan Ad Öbekleri farklı bağımsız anlamsal roller ile istatistiksel olarak ilişkilendiği tespit edilmiştir. İlk olarak, öznelere, verilen durumdaki katılımcıların/üyelerin (participants) anlamsal rol özellikleri ile ilişkilidir.

Özne genellikle cümlede bir *kılıcı* kodlar. Cümlede bir kılıcı yoksa, özne pozisyonu için başlıca aday olan *etkilenen* (patient) anlamsal rolü, özne rolünü üstlenir. Bir kılıcının varlığında, *etkilenen* belirtili nesne pozisyonu için başlıca adaydır. Kılıcı ve etkilenen içeren cümleler, Özne ve belirtili nesne içeren prototipik geçişli cümleyi oluşturur. Diğer rollerdeki katılımcıları içeren cümleler, geçişli veya geçişsiz cümlelerin yapısına değişen derecelerde benzetilir veya dolaylı nesne pozisyonunu kullanır. Alıcı/faydalanıcı rolündeki katılımcı genellikle dolaylı nesne pozisyonunda bulunur (Liao, 2015: 325).

Gramatikal ilişkilerle anlamsal rollerin nasıl ele alındığını aşağıdaki örneklere bakarak daha iyi açıklayabiliriz:

- (5) Kadın, çamaşırları yıkadı.
 Özne Nesne Yüklem = Gramatikal ilişkiler
 Kılıcı Etkilenen = Anlamsal Roller

Dikkat edilirse verilen cümlede *kadın* özne, *çamaşırları* nesnedir. Fakat anlamsal rol açısından bakıldığında durumun biraz farklı olduğu görülür. *Kadın* kılıcı (İng. agent), *çamaşırları* etkilenen (İng. Patient) rolündedir. Bu cümle edilgen yapıldığında aşağıdaki cümle elde edilir. Bu değişimde özne konumundaki *kadın* ortadan kalkar ve nesne de (*çamaşırları*) aynı anlamsal rolünü koruyarak özne konumuna taşınır.

- (6) Çamaşırlar yıkandı.
 Özne = Gramatikal ilişkiler
 Etkilenen = Anlamsal Roller

Yeni durumda birinci cümlede nesne olan *çamaşırları* kelimesi özne konumuna yükselmiştir ama anlamsal rolü değişmemiştir. Yani, etkilenen rolünü devam ettirmektedir (Erdem, 2016: 525).

Diller, dilbilimde gramatikal ilişkileri kodlamak için farklı yöntemler kullanabilir. Gramatik ilişkileri kodlamak üzere belirlenmiş en iyi bilinen morfolojik kategori, dildeki morfolojik durum kategorisidir. Açık morfolojik durum işaretleme sistemi (Overt morphological case marking), Latin, Yunanca, Slav ve Dravid dillerinde, Altay dillerinde, Avustralya dillerinde ve birçok Austronezya dilinde bulunmaktadır. Açık durum işaretleme sistemi, gramatik ilişkileri çeşitli açık morfolojik biçimbirimlerle

kodlar, örneğin isimlerin (Latin ve Rusça gibi) çeşitli açık morfolojik formları veya ad öbeklerle ilgili diğer yapısal bileşenler durum ekleriyle ifade edilir (Wei-wen Liao, 2015: 326).

Gramatik ilişkiler aynı zamanda değer değiştirme yapılarıyla (çatılarla) da güçlü bir şekilde bağlantılıdır. İngilizcede bir geçişli yapıdaki cümlede, tematik rolü kılıcı/aktör olan ad öbeği gramatikal özne olarak ortaya çıkar, ancak edilgen/pasif yapıdaki bir cümlede ise tematik rolü etkilenen/tema olan ad öbeği gramatikal özne olur. Türk dilleri de aynı özelliği yansıtır. Bazı diller ise, özellikle Austronezya dilleri, çeşitli tematik rolleri (örneğin, araç, konum vb.) içeren ad öbeklerin gramatik özne olarak ortaya çıkmasına izin veren diğer çatı yapılarına (fiillere eklenen) sahiptir (Liao, 2015: 326-328).

Gramatikal ilişkiler sadece sözdizimsel olarak ele alınmamalı ve bu ilişkilerin anlam bilgisi ile de yakından ilişkili olduğu unutulmamalıdır. Fiilin aldığı unsurlar, yükledikleri anlamsal roller açısından da önemli özellikler sergiler. Gramatik ilişkiler arasında kılıcı, etkilenen, tema (konu), alıcı, hedef, araç, yer, kaynak gibi çeşitli anlamsal roller bulunmaktadır. Dil içindeki birçok özellik, örneğin çatı eklerinin sözdizimi ile olan ilişkisi gibi, anlamsal rollerin varlığını daha iyi anlamak için kullanılabilir. Anlamsal rollerin ne anlama geldiği ve sınırlarının nereye kadar uzandığının belirlenmesi, biçimbilgisi ile sözdiziminin birbirine nasıl geçtiğini belirlemek için Türkçe iyi bir örnektir (Erdem, 2017: 525).

1.2.FİİLDE DEĞER

Fiillerin/eylemlerin gösterdiği önemli bir özellik, anlamsal açıdan zorunlu üyeler/argümanlar istemesidir. Her fiil çeşitli sayıda üye alabilir, yani cümlede, eylem kaç üye alacağına karar vermektedir. Eylemin etkilediği üyelerin sayısını belirten terimi, biz bu çalışmada *değer* olarak adlandırıyoruz. (Türkçede değer çalışmaları son zamanlarda artmıştır, ayrıntılı bilgi ve tartışma için bk. Aydın 2017, Doğan 2011)

Değer (valence) terimi, Fransız dilbilimcisi Tesnière (1959) tarafından dilbilime aktarılmıştır. Başlangıçta kimyada bir elementin diğer kimyasal elementlerle bağlanma kapasitesini ifade etmek için kullanılıyordu. Benzer biçimde dilbiliminde kullanılan

terim, bir fiille birleştirilebilen üyelerin sayısını ifade eder. Değer terminolojisinin dilbiliminde nasıl uygulandığına örnekler üzerinde açıklamaya çalışalım:

- (7) a. Ben uyuyorum.
b. Ben kediye dokundum.
c. Ayşe kitabı arkadaşına verdi.

(7a)'da fiilin değeri "1"dir, çünkü eylemin yalnızca tek bir üyesi vardır. Cümleye eklenebilecek herhangi bir ek isim öbeği veya edat öbeği (örneğin, *ben arkadaşımın evinde uyuyorum*), bunların varlığı isteğe bağlı olduğundan "eklenti" (adjuncts) olarak kabul edilir. Eklentiler bir fiilin değer sayısına dahil edilmez; bu nedenle, bulunma durumu taşıyan *arkadaşımın evinde* isim öbeği cümlede varsa bile *uyumak* fiilinin üyesi sayılmaz, fiil tek değerli kalır. Aynı şekilde, *dokunmak* fiilinin (7b) değeri ikidir: özne (ben) ve belirtili nesneyi (*kediye*) gerektirmektedir. *Vermek* fiilinin değeri ise üçtür: özne (*Ayşe*) ve belirtili nesne (*kitab*) dışında dolaylı nesne (*arkadaşına*) gerektirir.

Değer, bir yüklem aldıkları üye sayısını ifade eder: anlamsal olarak, sentaktik olarak veya morfolojik olarak. Birincisi anlamsal yapıdaki üyelerin sayısını ifade eder; yüklem anlamsal olarak *avalent* (örneğin, İngilizce *rain* "yağmur yağmak"), tek değerli (*monovalent*, örneğin, *weep* "ağlamak"), iki değerli (*bivalent*, örneğin, *kill* "öldürmek") veya üç değerli (*trivalent*, örneğin, *give* "vermek") olabilir (Tesnière, 1959; akt. Zúñiga & Kittilä 2021: 3).

Çoğu zaman değerlik ve geçişlilik kavramları arasında bir karışıklık olabilmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse geçişlilik, gramerde nesnelere varlığı veya yokluğuyla ilgilidir. Doğrudan nesnesi olan bir fiille *geçişli* denir. Doğrudan nesnesi ve dolaylı nesnesi olan bir fiil *çift geçişli* olarak adlandırılır. Doğrudan nesnesi olmayan bir fiil *geçişsizdir*. Geçişlilik ile değerlik arasında doğrudan bir ilişki yoktur, dolayısıyla geçişli fiiller iki değerli, çift geçişli fiiller üç değerli ve geçişsiz fiiller bir değerli olduğu her zaman doğru değildir. Örneğin, İngilizcedeki *to place* "yerleştirmek" fiilinin değerliği üçtür, çünkü yerleştirmeyi yapan kişinin, yerleştirilenin ve yerleştirilenin yerinin belirtilmesi gerekir (8a). Bu üyelerin herhangi biri atlanırsa, sonuç cümlesi hatalı biçimlendirilir (8b-8d).

- (8) a. The instructor placed my exam before me.
 “Öğretmen sınavımı benden önce yerleştirdi.”
- b. *Placed my exam before me.
 c. *The instructor placed before me.
 d. *The instructor placed my exam.

Fiil üç değerli olmasına rağmen, geçişli bir fiildir, çift geçişli bir fiil değildir. Bunun nedeni hem belirtili hem de dolaylı bir nesneyi değil, sadece belirtili nesne almasıdır (Whaley, 1997: 184).

Hava durumu / meteorolojik koşullarla ilgili fiiller, değerlik sınıflandırma şemasına pek uymamaktadır. Pek çok dilde, bu tür fiillere açık bir özne bulunmaz ya da eşlik ediyorsa bile, konu argümanı ile aynı kökenlidir; yani özne fiilin sözcüksel köküne dayanır. Bu, Even'den (Mançu-Tungusic: Rusya) *imanran* (kar yağıyor) cümlesinde görülebilir. Even'de bu kalıbı takip eden diğer fiiller arasında *udan-* (yağmur yağmak) ve *dolbo-* (kar yağmak) yer alır. Bu fiillerin sıfır değerliğe sahip olduğu, yani hiçbir değeri gerektirmediği söylenebilir.

Diğer dillerde, bu fiiller yalnızca *dolgubirim* (dummy) bir özneye, yani İngilizcedeki *It rained* gibi gerçek bir referansı olmayan zamirsel bir özneye birlikte görünür. Bu durumlarda özne bir *dolgubirim* olsa da, İngilizcedeki meteorolojik fiillerin bir değere sahip olması yine de zorunludur ve bunlar, geçişsiz fiillerin özel bir sınıfı olarak alınır (Whaley, 1997: 184-185).

1.3.DEĞER DEĞİŞTİRME

Değer değiştirme (voice/valance changing), cümlede özellikle özne ve nesnenin fiille olan ilişkilerindeki değişimleri yansıtmaktadır. Türkçe literatürde, cümlede özne ve nesnenin fiille olan ilişkisi için *fiilde çatı*, *fiil çatısı*, *çatı* (voice) gibi terimlerle tanımlanırken, dilbilimsel tipoloji çalışmalarında ise bu durum *değer değiştirme* (valance-changing) olarak adlandırılmaktadır.

Değer değiştirme konusu için önemli birkaç kavram bulunmaktadır; bunlar arasında *değer* ve *fiilin geçişliliği*dir.

Yukarıdaki bölümde söylendiği gibi değer, bir fiilin alması gereken üyelerin sayısını ifade eder. Bir fiilin değeri sabit değildir. Bir fiil, temel biçiminde, yani basit bir bildirim cümlesinde çekirdek değeri yansıtır. Etken cümlede fiilin değeri sabittir. Bununla birlikte, bu temel değerler çeşitli şekillerde değişebilmektedir. Diller, morfoloji, kelime sırası veya diğer araçlar yoluyla istemi/değeri azaltabilir veya artırabilir veya bir fiilin üyelerine atanan dilbilgisel ilişkileri yeniden düzenleyebilir (Whaley, 1997: 199).

Değer değiştirme Türk dillerinde genellikle biçimbilimsel işaretlemelerle gerçekleşir. Bu işaretleyiciler, sadece morfolojik bir değer taşımakla kalmaz, aynı zamanda sözdizimini ve anlamı da etkiler.

Çatı terimi morfosentaksta gramatik çatı olarak belirtilen bir kavramdır, cümlelerin anlamı ile biçimi arasındaki belirli bir ilişkiyi ifade eder (Zúñiga & Kittilä, 2021: 1). Örneğin, aşağıdaki cümleler genellikle aynı doğruluk değerlerini ifade ettiği düşünülse de farklı koşullar veya kullanım bağlamlarında kullanılırlar ve farklı formal yapılarla sahiptir:

- (9) a. Gazeteciler, Burak'ı partide *gördü*.
b. Burak, gazeteciler tarafından partide *görüldü*.

İlk cümle, etken çatı örneği olarak genellikle *gazetecilerin* yaptıkları hakkında konuşurken daha doğal bir şekilde kullanılır, diğer yandan ikinci cümle, edilgen çatı örneği, genellikle Burak hakkında konuşulurken (özellikle dilin resmi kayıtlarında) daha yaygın olarak kullanılmakta. Her iki cümleyi ayıran çeşitli resmi özellikler bulunmaktadır, yani bileşen sırası, fiil morfolojisi ve ana katılımcıların (gazeteciler ve Burak) sözdizimsel durumu, ek olarak tonlama da bulunmaktadır. Gramatikal değer çalışması / incelemesi, neredeyse her doğal dilde bulunan benzer veya ilişkili karşıtıllıklarda bu tür kullanım koşulları veya bağlamlar veya bu tür formal farklarla ilgilenir.

Zúñiga & Kittilä (2021: 3) kullandıkları “voice” (çatı) tanımının çeşitli özellikleri arasında, morfolojik işaretlemenin tanımındaki özel dikkat gerektiren iki neden bulunduğunu vurgular. İlk olarak, doğal diller genellikle aynı ya da neredeyse aynı durumu tasvir etmek için kullanılabilir birkaç alternatif dilbilgisi yapısına sahiptir.

Ancak çoğu zaman, bu yapıların sadece bazıları, kendilerini belirli çatılar olarak tanımlayan açık bir işarete sahiptir. İkinci olarak, birçok dilde resmi olarak işaretsiz bir yapı bulunmamaktadır; ilgili tüm yapılar eşit şekilde işaretlenmiştir - ancak işaretleme yöntemi bakımından farklılık gösterebilirler.

Değer değiştirme kategorisinin tanımı ve tipolojik açıklamasına dair birçok yaklaşım vardır. Ancak, tüm bu yaklaşımları detaylı bir şekilde ele almak bu çalışmanın kapsamını aşacağı için oldukça sınırlı tutulmuştur. Kulikov çalışmalarında (2011: 369) Leningrad-St Petersburg Tipoloji Grubu tarafından geliştirilen çerçevenin biraz basitleştirilmiş bir versiyonu içinde “voice” ve ilgili kavramların tanımlarını verir. Bu çerçeve, dil yapısının semantik üyeler düzeyi (Kılıcı, etkilenen, deneyimci vb.) ve dilbilgisel ilişkiler düzeyi (Özne, Doğrudan Nesne, Dolaylı Nesne, Oblik Nesne) arasındaki olası ilişkileri ele almayı amaçlamaktadır.

İlk düzey, fiilin semantik sınıfı tarafından belirlenir. Örneğin, deneyimci rolü genellikle *görme, duyma, beğenme* gibi duygusal fiillerle ilişkilendirilirken, etkilenen rolü genellikle *öldürme, bölme, kırma* gibi tahrip edici fiillerle ilişkilendirilir. Dil genellikle tüm minör roller arasında ayırım yapmaya ihtiyaç duymaz ve çoğu zaman, tam envanter içindeki iki veya üç temel karşıtlığın sentaktik açıdan önemli olduğu ortaya çıkar. Bu durum, bir durumdaki katılımcıların ana türlerinin veya “makro rollerin” çok daha küçük bir envanterini ortaya koymaktadır. Bu tür makro rolleri Kulikov X, Y, Z, W gibi büyük harflerle göstermektedir (Kulikov, 2011: 369).

Kulikov’un oluşturduğu şemalar, değer değiştirme yapılarını anlamamızı sağlayan temel araçlardır. Değer değiştirme yapılarının temel prensiplerini daha kolay kavramamız için tablolarda gösterilen şemalar özellikle değerlidir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu şemalara dayanarak değer değiştirme yapıları daha detaylı incelenecek ve Kazakça üzerinde uygulanmaya çalışılacaktır.

Dilbilgisel ilişkiler düzeyi, cümledeki üyelerin gerçekleştirilmesinden sorumludur. Gramatikal ilişkileri kodlamanın üç ana biçimsel yolu, durum işaretleme (case marking), fiil uyumu (verbal agreement) ve kelime sırası/ öge sırasıdır (word order). Bu üç parametre bir araya geldiğinde, cümlenin sentaktik yapısını belirlenir. Basit durumlarda, sentaktik fonksiyonlar genellikle bu parametrelerden biri açısından açıkça

(ii) öznenin (genellikle bir Kılıcı) düşürülmesi. Öznenin düşürülmesi, Oblik Nesneye (pasif kılıcı) indirgenmesi veya yapıdan çıkarılması anlamına gelebilir. Değer değiştirmedeki bu değişiklik (10)'daki (11)'in pasif eşdeğerleriyle örneklendirilmiş ve tablo (2) halinde sunulmuştur:

(11) Latince

A milite hostis occidi-tur
 Tarafından savaşçı.ABL düşman.NOM öldürmek.PRS-3SG.PASS
 “Düşman savaşçı tarafından öldürüldü.”

Tablo 2: Edilgen Yapı Tablosu (Kulikov, 2011: 371)

X	Y	→	X	Y
Ö	BN		Obl / -	Ö

Dünyadaki pek çok dil, yukarıda bahsedilen pasif yapıyı, edilgen yapı işareti olarak yorumlanan özel bir eylemcil morfem aracılığıyla kodlar. Bu tür değişiklikler yalnızca anlamsal üyelerin sözdizimsel işlevlerle eşleştirilmesi modelinde (yani değerlik modelinde) değişiklikler olduğunu gösterir, ancak cümlenin anlambiliminde bu değişikliği önermez. Bu yalnızca anlamsal rollerin envanterinin değişmeden kaldığı durumlarda mümkündür: yani temel yapıdan hiçbir rol kaldırılmaz veya ona eklenmez. Edilgen ve diğer değer değiştirme yapılarının tanımlanmasında sözdizimsel parametrelerin yanı sıra anlambilim ve morfoloji de önemli bir rol oynar.

1.4.DEĞER DEĞİŞTİREN ARAÇLAR

Bir fiilin temel değeri (core valence) genellikle cümle etken biçimindeyken fiilin üyelerinin dağılımı gözlemlenerek belirlenebilir. Referansımızı her zaman bu etken temel cümleden alırız. Bununla birlikte, bir dilin morfosentaksı, bu temel değeri ya artırarak ya da azaltarak değiştirme yeteneğine sahiptir. Tipolojik açıdan en ilginç olanı ise, dillerin değerliliği farklı şekillerde değişebilmeleridir.

Bazı değer değiştirme yapıları morfolojiktir. Bu, değer azalması veya artması, yüklem (fiil morfolojisi) veya üyelerinin (durum) üzerindeki eklerle yapıldığı anlamına gelir.

Diğer bir değer değiştirme türü ise analitik araçlarla yapılandır. Yani değer değişiminde eklerden ziyade kelimeler ve kelime sırası temel yaklaşım olarak kullanılmaktadır. Morfolojik ve analitik araçlar birlikte de kullanılabilir. Son olarak, zamanla bir fiilin değer değişikliği sözcükselleşebilir (Whaley, 1997: 185).

1.4.1. Değer Azaltan Yapılar

Belirli bir fiil köküyle ilişkili olan gerekli üye sayısı azaldığında fiilin değeri azalır. Whaley (1997: 186) değer azaltan altı temel yapıyı aşağıdaki gibi sıralar:

- a) Edilgen yapılar (passive)
- b) Karşıt-edilgen yapılar (antipassives)
- c) Ad katılımı (noun incorporation)
- d) Türetim (derivational) morfolojisi
- e) Dönüşlü ve işteş yapılar (reflexive and reciprocal)
- f) Karşıt-ettirgen yapılar (anticausative)

a) Edilgen yapılar

Türk dillerinde değer azaltan araçlar arasında edilgen, dönüşlü ve işteş yapılar en belirginleridir. Edilgen yapılar, bir fiilin değerini azaltmanın birçok yolu arasında belki de en yaygın olanıdır, ancak evrensel değildir, bazı dillerde edilgen yapı bulunmaz veya çok az tercih edilir.

- (12) a. Ayşe bulaşıkları *yıkadı*.
b. Bulaşıklar (Ayşe tarafından) *yıkandı*.

Edilgen yapı (12b), mantıksal nesneyi (yani geçişli cümlelerde doğrudan nesne olan nominali) yükselterek özne konumuna getirerek geçişli bir cümlede değerini azaltır. Mantıksal özne, temel bir dilbilgisel ilişkinin işaretini almayacak bir konuma indirgenir. Bu nedenle sonuç cümlesi, yani edilgen cümle geçişsizdir. En yaygın olarak, edilgen yapılar nominative-accusative dillerde bulunur. Bunlar analitik (İngilizce gibi) veya morfolojik (K'ekchi, Türkçe gibi) olabilirler. Ayrıca nominal kılıcının ifade edilip

edilmediğine göre de diller değişirler. Yukarıdaki örnekte kılıcının (*Ayşe tarafından*) gösterilmesi isteğe bağlıdır. Ancak bazı diller, kılıcının edilgen cümlelerde ifade edilmesine izin vermez.

Edilgenleşme durumu ana katılımcının (etken yapıda Özne olarak gerçekleştirilen) sözdizimsel konumunun düşürülmesini ve bunun bir eğik / oblik nesneye (ObI) indirgenmesini veya cümleden tamamen çıkarılmasını içerir.

b) Dönüslü ve İşteş Yapılar

Kulikov (2011: 384), dönüslü (reflexive) ve işteş (reciprocal) yapıları anlamsal rollerin envanterini koruyan ancak bunlara belirli işlemler uygulayan sözdizimsel değişiklikler başlığı altında değerlendirir.

Dönüslü yapı, başlangıç yapısının (X) ana üyesinin ve başka bir üyenin referans kimliğini kodlayan bir yapı olarak tanımlanabilir. Dönüslülüğün en önemli türü olan 'kanonik dönüslü' (canonical reflexive), öznenin belirtili nesne ile ortak referanslı olduğu türdür (Örn. İngilizce: *John loves John* (John John'ı sever) > *John loves himself* (John kendisini sever)). Dönüslü değer değiştirme yapısı İngilizce ve Almancada analitik araçlarla yapılırken, Türk dillerinde morfolojik kodlamayla yapılır.

Eş-gönderimli belirtili nesne cümlede tekrarlanmaz ancak (i) dönüslü zamirle değiştirilir (bkz. İngilizcede oneself, him-/her-/itself; Almancada sich, vb.) veya (ii) orijinal yapıdan kaldırılır. İkinci durumda, aşağıda gösterildiği gibi değerlik azaltıcı bir olguyla karşı karşıyayız; sözlü biçim zorunlu olarak özel morfolojik işaretler alır. Belirtili nesne ve özne birleşerek cümlede ancak özneyi kurar. Böylece fiilin üyesi azalmaktadır.

Tablo 3: Dönüslü Yapı Tablosu (Kulikov, 2011: 384)

X	Y	→	X = Y
Ö	BN		Ö

Aşağıdaki örnek Rusçada dönüslü yapının nasıl gerçekleştiğini gösterir:

- (13) a. Petja moet *sobaku*.
“Petja köpeğini yıkıyor.”

- b. *Petja moetsya.*
 “Petja yıkanıyor.”

Rusça etken cümle (13a) örneğinde *moet* “yıkamak” fiilinin mastar formu *mit*’tir ve fiil geçişlidir. (13b) örneğinde ise *moetsya* “yıkanmak” fiilinin mastar formu *mitsya*’dır ve bu fiil *mit* “yıkamak” fiilinin dönüşlü formudur. (13a) etken cümlede özne olan *Petja* nesne olan *sobaku* “köpeği” yıkarken, (13b) dönüşlü cümlede özne “yıkama” eylemini kendisine yönlendirmiştir. Fiilin nesnesi ortadan kalktığı için cümlede nesne yoktur.

İşteş yapı (reciprocal) temel önermenin “simetrik” eşdeğeriyle birleşimi olarak tanımlanabilecek başka bir mantıksal işlemi önerir; burada iki üye değişir (yani rol değiştirir). Dönüşlü durumda olduğu gibi, en önemli ve yaygın (“kanonik”) tür, “özne ↔ doğrudan nesne” karşılıklılığıyla temsil edilir:

- (14) John loves Mary and Mary loves John = John and Mary love each other.
 “John Mary’yi seviyor ve Mary John’u seviyor = John ve Mary birbirlerini seviyorlar.”

Kanonik dönüşlü yapılarda olduğu gibi, doğrudan nesne işteşlik zamiriyle değiştirilir (bkz. İngilizce *each other*, Almanca *einander*, vb.) veya orijinal yapıdan çıkarılır. Eylemsel morfolojide (işteş çatı) işaretlenir. Dönüşlü durumunda olduğu gibi, tablo (4)’te gösterildiği gibi işteşlik değer azaltıcı bir olgudur. Bu şemaya göre 2 etken cümledeki özneler ve belirtili nesnelere birleşerek özneyi oluşturuyor.

Tablo 4: İşteş Yapı Tablosu (Kulikov, 2011: 372)

X	Y
Ö	BN

&

X	Y
Ö	BN

→

X & Y
Ö

1.4.2. Değer Artıran Yapılar

a) Ettigen yapılar

Dillerin fiil değerini artırmanın iki temel yolu vardır: gerekli olmayan üyelerin nesne durumuna yükseltilmesi ve ettirgen yapılar. Bir fiilin değerinin artırmanın en yaygın yolu ettirgen yapıların kullanılmasıdır. Ettirgenlik, iki olay arasındaki ilişkinin tek bir cümlede açıkça yakalandığı dilsel bir araçtır (Whaley, 1997: 191).

Ettirgenlik, cümlenin morfosentaktik yapısını çeşitli şekillerde değiştiren, ayrıca önemli ölçüde semantik yapısını da değiştiren işlemdir. Ettirgen yapı, öznenin üye yapısına yeni bir üye / kılıcı ekleyerek yüklemelerin semantik değerini artırır: İngilizce örnek *I went* → *He made me go*".

Konuşmacılar, bir ekstra dış kılıcıyı, yani etkeni (causer'i), cümleye dahil etmeleri gerektiğinde veya istediklerinde ettirgen yapıyı kullanırlar. Genellikle ettirgen yapının kullanım nedenleri semantiktir: *I went* ve *he made me go* gibi olaylar dil-dışı (extra-linguistically) olarak farklıdır. Ayrıca ettirgen yapılarla ilgili literatür semantik konulara büyük ölçüde önem verir (Zúñiga & Kittilä, 2021: 12-13).

Dünyadaki her dilin ettirgen yapılarla sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bazı diller analitik ettirgen yapıyı kullanırken, eklemeli diller ise daha çok morfolojik ettirgenliği kullanır.

Dillerde fiillerin ettirgenliği sözcükselleştirmesi de çok rastlanmaktadır. Bu, bir fiil kökünden ettirgen bir fiil türetmek yerine, dilde biri diğerinin ettirgen versiyonunu gösteren iki ayrı kökün gelişmesi anlamına gelir. Örneğin İngilizce'de *see-show* (gör-göster), *die-kill* (öl-öldür), *lie-lay* (yat-yatır), *sit-seat* (otur-oturt), *remember-remind* (hatırla-hatırlat) vb. çiftleri vardır (Whaley, 1997: 192). Türkçede böyle durumların (*gel-* > *getir-* gibi) gövdenin kalıplaşmasıyla gerçekleştiği söylenebilir ve bu tür sözcükselleşmeler oldukça sınırlıdır.

Diller analitik olarak da ettirgen yapıyı oluştururlar. Konuyla ilgili aşağıdaki İngilizce örnek verilebilir:

- (15) He caused/compelled/forced me to do it.
"Beni bunu yapmaya o sebep oldu/zorladı."

Ettirgeni belirtmek için birden fazla fiil formunun kullanıldığı çeşitli yapılar vardır. Bir dilin birden fazla ettirgen oluşturma aracı olabilir (Whaley, 1997: 192).

Ettirgen, "fiile, yani eyleme neden olmak" anlamına gelen bir fiil yapısıdır. Böylece ettirgen bir yapıda temel önermeye 'neden' anlamı ve yeni bir kılıcı, yani *Causer* (yapan, neden olan) anlamsal rolü ortaya çıkar. Sebep olan kişi zorunlu olarak Özne pozisyonunda yer alır ve etken cümlenin öznesi, özne olmayan (non-subject) bir

konuma atılır Kulikov (2011: 386). Ettirgen yapının genel şeması şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 5: Ettirgen Yapı Tablosu

X	[...]	→	Sebeup (Causer)	olan	X (maruz kalan (causee))	[...]
Y	[...]		Özne		Özne Olmayan	[...]

Ettirgen, biçimsel dilbilimde ve tipolojik-işlevsel dilbilimde popüler bir konudur ve geniş bir çeşitlilik sergiledikleri için, çok çeşitli tanımlara sahiptir. Aynı zamanda ettirgen prototipi de farklı şekillerde tanımlanabilir.

Zúñiga & Kittilä'ya (2021: 15) göre ettirgenin temel karakteristik özellikleri şunlardır:

- Bir ettirgen cümlesinin sentaktik değeri, temel cümlenin, yani ettirgenliğin uygulanmadığı cümleden bir fazladır. (Örneğin, temel hali tek değerliken ettirgen yapısı uygulandığında iki değerli hale gelir, temel hali iki değerliken ettirgen yapısı uygulandığında üç değerli olur).
- Yeni bir A (kılıcı) (sebeup olan) semantik üye yapısına eklenir.
- Yeni A (kılıcı) (sebeup olan), ettirgen cümlenin öznesi olarak ettirgen yapıda yer alır. Ettirgen çatısı uygulanmamış cümlenin asıl (temel) öznesi, ettirgen cümlede çekirdek (core) bir özne veya bir eklenti (adjunct) olarak bulunabilir.

Bu tanımlar, ettirgen olarak tanımladığımız çoğu yapıyı kapsamayı amaçlar. Bu nedenle tanım, ettirgen yapıların çoğunda ortak olan özellikleri dikkate almaktadır. Dünya dillerindeki çoğu ettirgen yapılar, yukarıda önerilen prototipe uygun olmasına rağmen formal farklılıklar gösterebilir. Örneğin, ettirgenlik için kullanılan işaretin morfolojik durumunda ve orijinal cümlenin temel öznesinin formal işlenişinde büyük bir farklılık vardır. Burada semantik önemli bir rol oynar (Zúñiga & Kittilä, 2021: 16).

Ettirgenin tipolojik açıdan önemli bir diğer yönü de maruz kalan üyenin (causee) dilbilgisel ilişkisidir. Comrie (1976, 1985), maruz kalan üyenin dilbilgisel ilişkisinin, meydana gelen değerlik artışının türüne bağlı olarak tahmin edilebilir olma eğiliminde olduğunu gözlemler (örneğin, bir değerli fiilin iki değerli olması, iki değerli geçişli fiilin

üç değerli hale gelmesi vb.). Ettirgen, geçişsiz bir yapı üzerine kuruluysa, maruz kalan üye doğrudan nesne özelliklerine sahip olma eğilimindedir. Ettirgen, geçişli bir yapı üzerine kuruluysa, maruz kalan üye dolaylı bir nesne olarak ele alınacaktır ve eğer ettirgen çift geçişli bir cümle üzerine kuruluysa, maruz kalan üye eğik/oblik olarak ele alınacaktır. Başka bir deyişle, Comrie, maruz kalan üyenin (etken cümlenin öznesinin) ettirgen yapıda Şekil 1'deki hiyerarşide mümkün olan en yüksek konumu alacağını savunuyor (Whaley, 1997: 192-193).

Özne > Doğrudan nesne > Dolaylı nesne > Oblik nesne / eğik nesne
(**subject > direct object > indirect object > oblique**)

Şekil 1. Ettirgen Erişilebilirlik Hiyerarşisi (The Causee Accessibility Hierarchy)

Neden olan (causer) kişi tarafından Özne konumundan çıkarılan maruz kalan üye (causee), gramer ilişkileri hiyerarşisinde (“durum hiyerarşisi” olarak da bilinir) aşağı indirilir. Comrie'nin (1976) “paradigma durumu” olarak etiketlediği ilkeye göre, onun en yüksek (=en soldaki) serbest konumu işgal etmesi beklenebilir. Bu, eğer gömülü fiil geçişsiz, geçişli veya çift geçişli ise, maruz kalan üyenin sırasıyla Belirtili Nesne, Dolaylı Nesne veya Oblik Nesne olarak görüneceği anlamına gelir.

(16a) örneği, Türkçenin temel tek üyeli geçişsiz cümlesini gösterir ve aşağıda Şekil 2’de şematik olarak gösterilmiştir. Fiil, çatı açısından işaretlenmemiş (unmarked for voice) ve Özne nominatif durumdadır. (16b)'da, ettirgen yapıda fiile *-dUr* biçim birimi eklenmiştir, bu da yüklemnin sentaktik değerini bir artırarak iki argümanlı bir cümle oluşturmuştur. Eklenen causer-neden olan, A (kılıcı) işlevinde görünür ve yeni özne olarak görülür, ayrıca temel etkilenen ise doğrudan nesne konumuna geçmiştir.

- (16) Türkçe (Comrie, 1976: 263): geçişsiz fiilin ettirgen yapılması
a. *Hasan* öl-dü.
b. *Ali Hasan-ı* öl-dür-dü.

Bir-Değerli Yapı (Monovalent Base)	İki-Değerli Ettirgen (Bivalent Causative)
Hasan Özne Özne	Ali Hasan Kılıcı Etkilenen Özne Nesne

Şekil 2: Tek Üyeli Fiil Şeması

Şekil 3: İki Üyeli Fiil Şeması

Aynı şekilde, iki üyeli bir fiili ettirgenleştirme (causativizing) sonucunda (17a), üç üyeli hale getirebiliriz (17b), bu durumda temel Kılıcı, datif (yönelme durumu) kodunu taşır.

- (17) Türkçe (Comrie, 1976: 263): iki üyeli fiilin ettirgen biçimi
 a. *Müdür* mektub-u imzala-dı.
 b. *Dişçi* mektub-u *müdür-e* imzala-t-tı.

Son olarak, üç değerli bir temel cümleyi ettirgen hale getirmenin sonucunda (17a), ettirgen yapıya bir özne eklenir ve cümle üç üyeli hale gelir (17b). Çünkü dolaylı nesne konumu zaten doludur.

- (18) Türkçe (Comrie 1976: 263): üç üyeli fiilin ettirgeni
 a. *Müdür* Hasan-a mektub-u göster-di.
 b. *Dişçi* Hasan-a mektub-u *müdür tarafından* göster-t-ti.

Yukarıda verilen Türkçe ettirgen örneklerini ettirgen erişilebilirlik hiyerarşisiyle öznenin konumlandırılmasını Erdem (2017: 147) sunduğu tabloda şu şekilde gösterebiliriz

Tablo 6: Etken Yapıların Ettirgen Yapıya Geçişteki Değişimler

	Etken	Ettirgen
Geçişsiz fiil	Özne →	Özne Nesne
Geçişli fiil	Özne → Nesne →	Özne Nesne Dolaylı nesne
Üç değerli fiil	Özne → Nesne → Dolaylı Nesne →	Özne Nesne Dolaylı nesne Edat (tarafından, vasıtasıyla)

Her dil, ettirgenliği yakalamanın birçok yoluna sahiptir. Ettirgen örtük bırakılarak iki cümle basitçe yan yana getirilebilir (19a); nedensel bir yoruma yol açan zamansal bir bağlayıcı kullanılabilir (19b); veya açıkça ettirgen anlamı yakalamaya ayrılmış özel bir bağlayıcı (19c) kullanılabilir (Whaley, 1997: 193-194).

- (19) a. I laughed. She left.
“Ben güldüm. O ayrıldı.”
- b. As soon as I laughed, she left.
“Ben gülünce o ayrıldı.”
- c. Because I laughed, she left.
“Benim güldüğümden dolayı o ayrıldı.”

Tüm bu örneklerde iki cümle birleştirilmiştir; ancak bu olasılıklara ek olarak diller, özellikle ettirgen semantiği tek bir cümle içinde kodlamaya yönelik bir veya daha fazla yapı geliştirir. İngilizce bu amaç için bir dizi ettirgen fiil benimsemiştir (Whaley, 1997: 193-194).

- (20) a. Bugsy caused her to leave.
“Bugsy onun gitmesine neden oldu.”
- b. John made her leave.
“John onun gitmesini sağladı.”
- c. Al let her leave.
“Al onun gitmesine izin verdi.”

(20)’deki tüm örnekler nedenselliği temsil etse de anlamları aynı değildir. Bu nedenle farklı ettirgen türlerin tanınması önemlidir. Temel anlamsal ayrım doğrudan ettirgen ile dolaylı ettirgen arasındadır. İsminden de anlaşılacağı gibi, doğrudan ettirgenlik, öznenin

(couser) yapılan eylem üzerinde doğrudan bir etkisinin olduğu anlamına gelir. Doğrudan ve dolaylı ettirgen arasındaki fark, İngilizce sözcükleştirilmiş ettirgen *kill* (öldürmek) ile buna karşılık gelen *cause to die* (ölüme neden olmak) ettirgen yapı karşılaştırılarak açıklığa kavuşturulabilir (Whaley, 1997: 194). *Kill* fiili öznenin bilerek isteyerek bu işi yaptığını, *cause to die* ise öznenin farkında olmadan, dolaylı bir biçimde eyleme neden olduğu anlaşılır.

1.5.TÜRK DİLBİLİMİNDE ÇATI

Türkçe dilbilim literatüründe, cümlede özne ve nesnenin fiil ile olan ilişkisini belirtmek için terimler arasında *fiilde çatı*, *fiil çatısı*, ya da *çatı* gibi ifadeler kullanılır. Değer değiştirme yapıları, farklı dillerde çeşitli yöntemlerle belirtilirken, Türkçede genellikle eklerle ifade edilir. Dilbilim literatüründe, değer değişikliği genellikle geleneksel çalışmalarda “fiilden fiil yapım ekleri” başlığı altında incelenir ve bu morfolojik yapılar “fiilde çatı” olarak adlandırılır. Türkçenin geleneksel dilbilgisinde, çatı terimi, fiilin özne ve nesne ile kurduğu ilişkiye odaklanarak incelenir.

Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* adlı çalışmasının “Yapı Bilgisi” bölümünde, çatı ekleri "Fiilden Türeme Fiiller" başlığı altında incelenmektedir. Bu bölümde, eklerin fiillerin anlam değişikliğine uğramasını sağlayan ekler olduğu belirtilirken aynı zamanda bu eklerin “fiil işleyişi ölçüsünde” çatı ekleri olduğu ve çekim ekleri olarak da değerlendirilmeleri gerektiği ifade edilmektedir (1974: 274). “Kelime Çekimi” alt başlığında ise “Fiilin Çatısı” başlığına yer verilerek altı çeşit çatı biçimi olduğu belirtilmektedir:

a) Yalın Görünüş	döv-mek
b) Olumsuz Görünüş	döv-me-mek
c) Edilen Görünüş	döv-ül-mek
d) Dönüslü Görünüş	döv-ün-mek
e) Karşılıklı Görünüş	döv-üş-mek
f) Ettiren Görünüş	döv-dür-mek

Banguoğlu (1974: 411-419) çalışması, çatı konusunun içeriği, ek envanterinin sunulması, işlevlerinin anlatılması ve örneklerin verilmesi şeklinde tasarlanmıştır.

Korkmaz (2009: 538-566), çalışmasında çatı konusunu kelime sınıflarının fiil başlığı altında fiilin yapısının incelendiği bölümde değerlendirmekle birlikte Türkçenin geleneksel gramer çalışmalarında olduğu gibi yapım morfolojisi içinde de (fiilden fiil yapım ekleri) konuyu incelemektedir. Korkmaz çatı konusunu, konunun ilgili olduğu cümledeki özne ve nesnenin fiille kurduğu ilişkiye göre incelemektedir. Korkmaz (2009: 538), çatıyı “*Fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir.*” biçiminde açıklar. Ayrıca, “*Fiil-Özne Bağlantısı Açısından Çatı Ekleri ve İşlevleri*” başlığı altında Türkiye Türkçesinde, fiilleri özne alıp almamalarına ve öznelerinin taşıdıkları özelliklere göre beş çatı türüne ayırabileceğimizi izah eder: etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen.

Çatı kavramı üzerine yapılan araştırmalarda, genellikle bu kavramın farklı açılardan incelendiği ancak çoğunlukla bu yapıların, fiilin nesne ve özne gibi sözdizimi unsurları ile ilişkisini açıkladığı fikrinin öne çıktığı görülmektedir. Bu dil olgusu genellikle, sözdizimi terimleri olan nesne ve özne gibi kavramlar kullanılarak sınıflandırılmıştır (Zülfikar 1969: 91).

Çatı, dilbilgisinin yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda anlamsal açıdan da önemli bir konusudur. Fiildeki biçim değişiklikleri, özne ve nesne ile ilişkisini etkileyerek cümle yapısında yapısal değişikliklere neden olur. Bu nedenle, çatı kavramı, sadece fiil yapım ekleriyle ilgili değil, aynı zamanda cümle bilgisine de etki eden bir yapısal özellik olarak ele alınır. Çatının cümle yapısındaki değişiklikler, aynı zamanda anlam bilimini de etkilediğinden, çatı konusu anlam bilimi açısından da büyük önem taşır. Günümüz dilbilimi çalışmalarında, cümle yapısı ve çatı kavramı, anlam bilimi bağlamında incelenmektedir.

Underhill, *Turkish Grammar* adlı çalışmasında çatı değerlerini yapım morfolojisi olarak değil, fiile işaretlenen çatı değerleri olarak incelemekte ve örneklerle açıklamaktadır (1979: 331-376). Kornfilt (1997: 323-336), *Turkish* adlı eserinde ikinci bölüm olan morfoloji bölümünün fiil morfolojisi alt başlığında çatı konusuna yer vermektedir. Çalışmada “Voice” (çatı) olarak müstakil bir başlıkta değerlendirilen konu, yapım

morfolojisi olarak değil, çatı değerlerinin fiilin özne ve nesneyle olan ilişkisine bağlı olarak örneklerle açıklanmaktadır.

İngilizcede geçişli ve geçişsiz fiil çiftleri için genellikle farklı kökenli fiiller kullanılırken (örneğin, *drop* ve *fall* gibi), veya aynı fiil hem geçişli hem de geçişsiz anlamları taşıyabilirken (örneğin, *change* kelimesi), Türkçede ise geçişlilik durumu çatı ekleri ile değiştirilir. Türkçede ve birçok diğer Türk dilinde değer değiştirme yapısı bulunur: ettirgen, edilgen, dönüşlü ve işteş yapılar. Bu yapı ekleriyle türetilen bir fiilin çoğunluğu, kökün geçişliliğini veya geçişsizliğini otomatik olarak belirler. Genellikle edilgen, dönüşlü ve işteş yapılarıdaki fiiller geçişsizken, ettirgen yapıdaki fiiller geçişlidir (Göksel & Kerslake, 2005: 131-132).

Ettirgen çatı ekleriyle geçişsiz fiillerin geçişli yapılmasına şu fiil çiftleri verilebilir:

değiş- > *değiştir-*
uğraş- > *uğraştır-*
yürü- > *yürüt-*
düş- > *düşür-*
çık- > *çıkart-* vb.

Edilgen çatı ve dönüşlü çatı ekleriyle geçişli fiillerin geçişsiz dönüşmesi için fiil çiftlerine örnekler:

yık- > *yıkıl-*
eğ- > *eğil-*
sakla- > *saklan-*
yıka- > *yıkan-*
ört- > *örtün-* vb.

Türkçede, ettirgen ve edilgen yapılar genellikle hem geçişli hem de geçişsiz fiillere kolayca eklenebilir ve daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Bununla birlikte, dönüşlü ve işteş yapılar daha sınırlıdır ve genellikle belirli fiillere eklenir. Ayrıca, bu yapılar genellikle geçişsiz fiillerle ilişkilendirilir (Göksel & Kerslake 2005: 137), dönüşlü ve işteş yapılar *üretken olmayan çatı ekleri* kategorisi altında incelerler. Ek olarak, karışık çatı yapılarında sıralamanın önemli olduğunu vurgularlar; çünkü son eklenen çatı ekine göre fiilin geçişli veya geçişsiz olduğu belirlenir.

Lewis (2000: 155), fiildeki çatı sıralanışını etken-dönüştü-ışteş-ettirgen-edilgen olarak gösterir. Örneğin,

daya- (etken)
daya-n- (+ dönüştü)
dayan-ış- (+ ışteş)
dayanış-tır- (+ ettirgen)
dayanıştı-ıl- (+ edilgen)

Tek fiilde hem dönüştü hem de ışteş çatı ekleri bulunan türetim fiili bulmak oldukça zor olduğunu da belirtir. Genel olarak Türkçede en sık rastlanan sıralanışlar şunlardır:

Dönüştü-ettirgen-edilgen (*acı-n-dir-ıl-*)

İşteş-ettirgen-edilgen (*tan-ış-tır-ıl-*)

Ettirgen-edilgen (*in-dir-ıl-*).

Çatı eklerinin tamamının bir fiile eklenmesi oldukça kısıtlıdır ve nadirdir. Ancak tüm çatı eklerinin bir araya getirilmesini *giy-in-ış-tır-ıl-* örneğiyle verebiliriz. Önceki bahsettiğimiz gibi, fiil köküne eklenen bu örnekte değer değıştirme yapıları sırasıyla şu şekildedir:

Dönüştü-ışteşlik – ettirgenlik – edilgenlik

Bu tezdeki bölüm sıralanış bu sıralamayı dikkate alarak yapılmıştır.

Fiil çatısı / değer değıştirme kategorileri biçimbilgi ve sözdizimi arasındaki etkileşimi çok iyi gösteren yapılardır. Fiile eklenen küçük bir ek, genellikle biçimbilgisel bir bağlantıyı gösterirken, yükleme bağı unsurlarda da belirgin değışikliklere neden olur. Çatı kavramı, özne ve nesnenin fiilin etkisiyle hem anlamsal hem de sözdizimsel olarak çeşitli nedenlerden dolayı biçim değıştirmesini ifade eder. Fiile getirilen çatı ekleri veya bazı fiillerden türetilen yapımlar ekleri, genellikle özneyi veya nesneyi doğrudan etkiler (Erdem, 2017: 145).

Türkçenin geleneksel gramerlerinde çatı konusu genellikle morfolojik bir konu olarak ele alınmış ve diğers dilsel düzeylerle etkileşimi yeterince incelenmemiştir. Son çalışmalar ise çatı değerlerinin yapımlar morfolojisine mi yoksa çekim morfolojisine mi

dahil edileceği konusuna odaklanmıştır. Bu tartışmalar, mevcut sınıflandırmaların çatı kategorisini yeterince anlama ve açıklama kapasitesine sahip olmadığına anlaşılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Dilbilim literatürü, özellikle dilbilimsel tipoloji çalışmaları, çatı değerlerinin dilin özneyi mi yoksa nesneyi mi öncelediği konusunda yapılan incelemelerle başlamış ve dilin tipolojik özelliklerinden yola çıkarak konuyu daha detaylı bir şekilde ele almıştır. Ayrıca, çatı değerlerinin incelenmesinde fiil leksemının semantiğinin de önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Çatı değerlerinin incelenmesi morfolojik, sentaktik ve semantik düzeylerde incelenmesini gerektirmektedir.

1.6.KAZAK DİLBİLİMİNDE ETİS (ÇATI)

Çağdaş Kazak dili gramerlerinde çatı kavramı *etis* terimi ile karşılanmakta ve işlenmektedir. İsayev'in *Qazirgi Qazaq Tili* "Çağdaş Kazak Dili" adlı gramer çalışmasında çatı terimini fiilin özel bir kategorisi olarak açıklamaktadır. Fiilin, yani iş hareketin özne ve nesne ile olan çeşitli ilişkisini bildirdiğini belirtir (2007: 270). İsayev, çatı eklerinin yapım ekleri olup olmadığı konusunda tartışmalardan bahsetmiştir ve bu eklerin yapım ekleri olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, diğer dilbilim çalışmalarında çatı konusunun işlenişinde bir birlik olmadığını belirtmiştir (2007: 271-274).

Nurjamal Oralbay *Qazirgi Qazaq tilinin morfologiyası* (Çağdaş Kazak Dilinin Biçimbilgisi) kitabında çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır: "Çatı; iş, hareketin özne ve nesne ile ilişkisini bildiren geçişsiz, geçişli fiil türeten bir fiil kategorisidir. Dilde geçişsiz ve geçişli olmak üzere ikiye ayrılan fiillerin anlamını değiştirerek çatı, geçişsiz fiilden geçişli fiil türetir. Aynı şekilde geçişli fiilden geçişsiz fiil türetir." (2007: 206). Yazar çatı eklerinin ve onların anlamlarının çeşitliliği ile ilgili olduğu için dilde çatının dört türü olduğunu belirtir:

- a) Dönüşlü çatı (*özdik etis*)
- b) İşteş çatı (*ortaq etis*)
- c) Ettirgen çatı (*özelik etis*)
- d) Edilgen çatı (*ırıqsız etis*) (2007: 208).

Oralbay, İsayev'in aksine çatı eklerini yapım ekleri olarak kabul etmektedir (2007: 208).

Isqaqov çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır: “Çatı kategorisi eylemin özne ve nesne ile ilişkisini ve bunun tam tersi olarak özne ve nesnenin eylemle ilişkisini bildiren sistemdir.” (1991: 283). Isqaqov, etken çatı (*negizgi etis*), işteş çatı (*ortaq etis*), ettirgen çatı (*özgelik etis*), edilgen çatı (*ırıqsız etis*), dönüşlü çatı (*özdik etis*) olmak üzere beş çatıdan bahseder.

Hasenova (1967 :168), fiillerin çatı eklerini aldığı cümledeki anlamsal ve sözdizimsel işlevin kapsamlı bir biçimde etkileneceğini ifade eder. Bu durumun temel sebebi, öncelikle fiilin özne ve nesne arasındaki ilişkinin cümlenin özne ve tamamlayıcı kısımları aracılığıyla eksiksiz bir şekilde ortaya konmasıdır. Ayrıca, ikinci olarak, fiilin geçişli veya geçişsiz olmasının da önemli bir rol oynadığını vurgular.

Çağdaş Kazak gramerlerinde çatı bahsinde tartışmalı konular bulunmaktadır. Bunlardan ilki etken çatı (*negizgi etis*) konusudur. Bu çatı çağdaş Kazak dili gramerlerinde Isqaqov’un hazırladığı eserde bu çatı bulunmaktadır.

Oralbay (2007: 208), çatı kategorisinin sınıflandırılmasıyla ilgili şu görüşleri paylaşmaktadır: “Çatı eklerinin ve anlamlarının çeşitliliği nedeniyle dilde dört farklı çatı türü bulunmaktadır. Bu türler şunlardır: 1. Dönüşlü çatı (*özdik etis*), 2. Ettirgen çatı (*özgelik etis*), 3. Edilgen çatı (*ırıqsız etis*), 4. İşteş çatı (*ortaq etis*). Bilim dünyasında, bunlara ek olarak etken çatıdan (*negizgi etis*) bahsedilmektedir. Bu durum, etken çatıyı inceleyen akademisyen A. Kaldıbayeva’nın çalışmalarıyla ortaya çıkmış ve morfoloji ders kitaplarına da yansımıştır. Ancak etken çatının belirli bir gösterimi veya kendine özgü bir anlamı olmadığı için, onu çatı türlerinden biri olarak kabul etmek doğru değildir. Çünkü her çatı türünün kendi anlamı ve özelliği bulunmaktadır, ancak etken çatıda bu temel özellikler bulunmamaktadır.”

Kazakçada Geçişlilik ve Geçişsizlik konusu, çatı ilişkileri bağlamında oldukça önemli bir konudur. Kazakçadaki fiiller, diğer dillerde olduğu gibi doğrudan nesneyi gerektiren ve gerektirmeyen olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Doğrudan nesneyi gerektiren fiiller *sabaqtı* “geçişli”, doğrudan nesneyi gerektirmeyen fiiller ise *salt* “geçişsiz” olarak nitelendirilir. Örneğin:

- **Geçişsiz fiiller:** *qayğır-* (yas tut-), *quan-* (sevin-), *şula-* (gürültü yap-), *otur-* (otur-), *ös-* (büyük-), *köbey-* (çoğal-);
- **Geçişli fiiller:** *jiyna-* (topla-), *sız-* (çiz-), *orında-* (gerçekleştir-, yap-), *äkel-* (getir-), *şaqır-* (çağır-) vb.

Isqaqov (1991: 279), fiilin doğrudan nesneyi gerektirip gerektirmemesi, onun gramer semantiğiyle ilişkili olduğunu vurgular. Ayrıca, fiiller ya geçişli ya da geçişsiz değil, her ikisi de olabilirler. Genelde, bu tür fiiller *çok anlamlı* fiillerdir. Örneğin, *art-* (yükle-), *jür-* (yürü-), *tara-* (tara-) fiillerinde, *jükti arttuq* (yükü yükledik) ve *aqlı arttı* (aklı arttı).

(21) a) Sen jetilik *qarğanı jür*.
“Sen yedi maçayı at.”

b) Sen *üyge jür*.
“Sen eve yürü.”

(22) a) *Şaştarıñdı tarañdar*.
“Saçlarını tarayın.”

b) *Üydi-üyleriñe tarañdar*.
“Evleri olanlar evlerine dağılsın.”

Buradaki örneklerde gösterilen fiiller hem geçişli hem de geçişsizdir. “a” cümlelerinde fiiller neyi sorusuna cevap veren doğrudan nesne almış, ikinci cümlelerde ise fiiller belirtme durum eki yerine yönelme durum ekini alan üye istemişlerdir.

Kazakçada geçişli ve geçişsiz fiiller, diğer Türk dillerinde olduğu gibi çatı kategorileri ile yakından ilişkilendirilmiştir, Mamanov (2014: 39), bu konuyu, *Geçişli ve Geçişsiz Fiiller ve onların çatılarla ilgisi* başlığı altında inceler. Geçişli ve geçişsiz fiillerin özel bir biçimbirim vasıtasıyla oluşturduğu yeni formlar, onların *awıspalı türi* “değişmiş halidir”. Bunun nedeni, özel morfemler aracılığıyla geçişsiz fiiller geçişsizede, geçişsiz fiiller geçişliye dönüşür. Geçişsiz ve geçişli fiillerin dönüşümü çatılarla da doğrudan ilgilidir. Yani, dönüşlü ve edilgen çatı ekleri, fiilin bir üyesini düşürdüğü için geçişli fiili geçişsizede dönüştüren bir morfem görevini görmektedir. Örneğin, *körün-* (görün-), *basıl-* (basıl-), *köteril-* (kaldırıl-), *zarlan-* (acı çekin-), *estil-* (duyul-) vb. Aynı şekilde, ettirgen çatı ekleri, geçişsiz fiili geçişli fiile, geçişli fiili de daha geçişliye dönüştüren birer morfemdir.

Dönüştürücü, edilgen, ettirgen fiillerin anlamları geçişli ve geçişsiz fiillerin dilbilgisel biçimlerinden kaynaklanan anlamsal kavramlardır. Mamanov (2013: 40), fiil biçimlerini, oluştukları kök fiille bağlantılı olarak var olan fiiller olduğunu ve her ikisinin de sözlük anlamı aynı olduğunu belirtir. Örneğin,

sürt- (sil-) > *sürtin-* (silin-)

ora- (*sar-*) > *oran-* (sarıl-)

tara- (tara-) > *taran-* (taran-)

qara- (bak-) > *qaran-* (bakın-)

sura- (sor-) > *suran-* (izin al-) vb.

İsqaqov da (1991: 280) fiillerin her zaman sadece geçişli veya sadece geçişsiz olmak zorunda olmadıklarını söyler; bu durum getirilen eklerle değişebilir. Özellikle çatı ekleri, geçişli fiilleri geçişsiz hâle getirebilir veya geçişsiz fiilleri geçişli hâle dönüştürebilir. Örneğin, *ju-* (yık-), *korğa-* (koru-) gibi geçişli fiillere dönüştürücü çatı eki (-*I*n) eklenerek, türemiş fiiller geçişsiz hâle dönüşürler (*juwin-* “yıkın-”, *qorğan-* “korun-”).

Buna karşılık, *jet-* (ulaş-), *kel-* (gel-), *kül-* (gül-) gibi geçişsiz fiiller ettirgen çatı ekleri (-*kiz*, -*tir*) eklendiğinde, türemiş fiiller geçişli hâle dönüşür (*jetkiz-* götür, *keltir* – getirt, *küldür* – güldür). Bu örnekler, çatı eklerinin fiillerin geçişliliğini veya geçişsizliğini değiştirebileceğini göstermektedir.

İsayev (2007: 269), aynı hususları dile getirirken, ancak tüm dönüştürücü çatı eklerinin her zaman geçişli fiili geçişsiz hâle dönüştürmediği belirtiyor. Özellikle günümüzde yaygın olarak konuşma dilinde kullanılan örneklerde (örneğin, *belin buwindı* (belini sardı), *kiyim kiyindi* (giyim giyindi), *beti-qolın juwindı* (elini yüzünü yıkandı)), dönüştürücü çatı ekleri eklenmesine rağmen, fiil hâlâ doğrudan nesneyle kullanılarak geçişli fiil olarak kalır.

Değer değiştirme kategorilerinin üst üste gelmesi oldukça yaygındır ve bu çatıların sıralanışı da önemlidir. En sık rastlanan sıralanışları şu şekilde gösterebiliriz:

Dönüştürücü + ettirgen (*kiy-in-dir-* – giyindir-)

Dönüşlü + işteş (*kör-in-is-* – bilikte görün-)

İşteş + ettirgen (*jiyna-s-tır-* – toparla-)

Ettirgen + ettirgen (*ayt-qız-dır-* – yaptırt-)

Ettirgen + işteş (*köş-ir-is-* – taşıdırmaya yardımcılaş-)

Bunun dışında üçlü yapılar da bulunur:

Dönüşlü + ettirgen + işteş (*kiy-in-dir-is-* – giyindirmeye yardımcılaş-)

Ettirgen + ettirgen + ettirgen (*al-dır-t-qız-* – aldirt-)

1.6.1.Dönüşlü Çatı (Özdik Etis)

İsayev (2007: 276), dönüşlü çatıyı şu şekilde tanımlar: “*Dönüşlü çatı (özdik etis) iş ve hareketin gerçekleştiricisine yönelmesiyle, geçişli fiile –ın, -in, -n ekleri eklenerek yapılır: kiy- “giy-” – kiy-in-di “giyindi”, tazala- “temizle-” – tazala-n-dı “temizlendi” vb. Fiil, iş hareket için sahibi olan özneye yönelir. Böylece özne aynı zamanda nesne olarak da görev yapar.*”

Hasanova (1962: 299), dönüşlü çatıda özne kendi üzerinde hareket ettiğini, ayrıca dönüşlü çatının edilgen ve ettirgen çatı kadar üretken olmadığını belirtir. Dönüşlü çatı en çok geçişli fiillerle kullanılır ve bazı geçişsiz fiillere de eklenir. Dönüşlülük eki aynı zamanda yeni fiiller oluşturmak için türetme eki olarak da kullanılabilir, örneğin *öt-* (geç-), *öt-in-* (iste-).

Dönüşlü çatıda, öznenin hareketi doğrudan bir nesneyi değil, kendi kendisini etkiler. Yani özne, kendi üzerine gerçekleşen eylemi hem gerçekleştiren (kılıcı) hem de etkilenen konumuna getirir. Dönüşlü fiili olan cümlede hem işi gerçekleştiren hem de işten etkilenen varlığın anlamı saklı olduğu için, bu cümlede belirtili nesne bulunmaz (Qasabek, 2005: 326).

1.6.2.İşteş Çatı (Ortaq Etis)

İsayev (2017: 281), işteş çatıyı (ortaq etis) iş ve hareketin birden fazla özne tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. Bu yapının *-is, -is, -s* eki ile oluştuğunu belirtir.

İşteş çatı genellikle karşılıklı eylemleri ifade etmek için kullanılır.

Bazı geçişli fiillere işteş çatı eklendiğinde yeni anlam katabilir, örneğin:

al- (al-) *al-ıs-* (güreş-)

tap- (bul-) *tab-ıs-* (barış-)

jap- (kapat-) *jab-ıs-* (yapış-)

İşteş çatı (ortağ etis), geçişli ve geçişsiz fiillere *-ıs*, *-ıs*, *-s* özel eklerinin eklenmesiyle oluşturulur. Bu çatı türü, bir eylemin, işin ve hareketin bir değil birkaç özne tarafından gerçekleştirildiğini ifade eder. Diğer çatı türlerinden farklı olarak, işteş çatı ekini alan bazı fiiller, geçişsizlik veya geçişlilik durumundan bağımsız olarak fiil isimlerini ifade etmeye eğilimlidir. Bu bağlamda, ek alarak varlık kavramını ifade eden fiillerin, isme dönüştüğü durumlar da mevcuttur. Örnekler:

- (23) a) *arqan tart-ıs-tı* “halat çekiştiriler” veya
b) *tartıs bastaldı* “mücadele başladı” vb. (Qasabek, 2005: 327).

(23a) örneği işteş bir fiili gösterirken (23b) örneği isimleşmiş bir işteşliği ifade etmektedir.

1.6.3. Ettirgen Çatı (Özgelik Etis)

İsayev (2007: 278), ettirgen çatıyı (özgelik etis) hareketin doğrudan öznenin kendisi değil ikinci bir özne (agent “kılıcı, yapan özne”, iş ve hareketi doğrudan gerçekleştiren) aracılığıyla gerçekleşen ve belirli ekler aracılığıyla yapılan çatı kategorisi olarak açıklar. İsayev, ettirgen çatılı fiillerde iki özne olduğunu ifade eder.

Ettirgenleştirme, fiilin değerliliğini arttırmanın ana aracıdır. Geçişsiz fiillerde olduğu gibi geçişli fiiller de ettirgenlik eklerini alabilir. Geçişsiz bir fiil ettirgenleştirildiğinde her zaman geçişli hale gelir:

bar- (git-) - *bar-ğız* (birinin gitmesini sağla-)

jügir- (koş-) - *jügir-t* (koştur-) (Muhamedova, 2016: 216).

Ettirgen çatı (özgelik etis), Kazak dili gramerlerinde 'işin başka biri aracılığıyla yapıldığını gösteren bir çatı türüdür' şeklinde tanımlanır. Bu açıklamadan yola çıkarak, işin başka bir kişi aracılığıyla yapılmasından dolayı, gerçekleştiren bir öznenin var

olduğunu ve bu öznenin asıl özne olduğunu ifade etmeden geçmek mümkün değildir. Çünkü ettirgen çatı, eylemin ve hareketin doğrudan bir özne tarafından değil, ikinci bir özne tarafından gerçekleştirildiğini ve yapıldığını belirtir. Bu çatı türü, fiile *-dır*, *-dir*, *-tır*, *-tir*, *-qız*, *-kiz*, *-gız*, *-giz* eklerinden birinin eklenmesi ile oluşan geçişli fiil kategorisine aittir. Yani ettirgen çatıda, eylemi ve işi gerçekleştiren öznenin bir değil, iki kişi olduğu ifade edilir (Qasabek, 2005: 327).

1.6.4. Edilgen Çatı (İrışız Etis)

İsayev (2007: 277), edilgen çatıyı (ırışız etis) iş ve hareketin kendi kendine gerçekleşme anlamını taşıyan bir çatı olarak tanımlar. Fiilin, iş ve hareketin dolaylı nesnesi dilbilgisel olarak özne konumuna gelir. Geçişli fiillere *-(I)l* ekleri; kök veya gövdede /l/ sesi bulunuyorsa *-(I)n* eklerinin eklenmesiyle oluşturulan bir çatı türüdür. Bazı örnekler aşağıdaki gibidir:

kitap oqı-l-dı “kitap okundu”

üy tazala-n-dı “ev temizlendi”

söz söyle-n-di “söz söylendi”

hat jazıldı “mektup yazıldı” vb.

Oquw (okuma) eyleminin nesnesi *kitaptır*, aynı şekilde *tazalauw* (temizleme) işinin nesnesi *üy* (ev)dir. Edilgen çatı ekleri eklenerek, ilk olarak okuma, temizleme, toplama, söyleme, yazma iş ve hareketleri kendiliğinden gerçekleşiyormuş gibi gösterilir. Edilgen cümlelerde nesnelere, dilbilgisel olarak özne rolünü üstlenir. Ancak ikinci olarak, edilgen çatı yapısındaki fiiller geçişsiz fiile dönüşür.

Hasanova (1962: 303), edilgen yapının en önemli üretken çatı kategorisini oluşturduğunu, ayrıca Kazakçada edilgenliğin diğer çatı kategorilerine göre daha yaygın olduğunu söyler. Kazakçada dönüşlü çatı ekiyle eşsesli olan edilgen çatı eki de bulunmaktadır. Bu ek eklenerek yalnızca az sayıda geçişli fiil edilgenleştirilebilir. Fiil kökü /l/ sesi ile bitiyorsa edilgenlik eki *-(I)n* olur: *al-ın-* (alınmak).

Yalnızca geçişli fiillerin edilgeni oluşturabilir. *Kel-* (gel), *bar-* (git), *jügir-* (koş) gibi hareket fiilleri gibi geçişsiz fiillerin yanı sıra *oyan-* (uyan) veya *köger-* (kalıp) edilgen yapılamaz: *kelindi (Muhamedova, 2016: 212).

Edilgen çatıda (ırıqsız etis), işi gerçekleştiren doğrudan ifade edilmez. Bu çatı, işle bağlantılı olan varlığın eylemi gerçekleştiremediğini gösteren bir yapıdır. Edilgen çatı, yalnızca geçişli fiillere *-il*, *-il*, *-l* eki (fiil kökünde /l/ sesi varsa *-in*, *-in*, *-n*) eklenerek oluşturulur. Bu çatı türü, eylemin, iş ve hareketin kendiliğinden gerçekleşmesi anlamını taşır. Eylemi gerçekleştiren varlık, iş ve hareketin nesnesi olarak dilbilgisel özne konumunu üstlenir. Edilgen çatı eki eklenen geçişli fiiller, geçişsiz fiile dönüşür (Qasabek, 2005: 327).

1.7.ÇEKİM VE TÜRETİM MORFOLOJİSİ BAKIMINDAN ÇATI EKLERİ

İsayev (2007: 272), çatının, fiillerin en özel kategorisi olduğunu vurgulayarak, günümüzde dilbilimciler arasında çatı eklerinin yapım veya çekim ekleri olduğu konusunda ortak bir görüş olmadığını ifade eder.

Hasanova, İsaqov ve Sağındıqlı gibi bir grup araştırmacı, çatı eklerini yapım ekleri olarak değerlendirirken; İsayev ve Qasabek ise çatı eklerini çekim ekleri olarak sınıflandırmaktadır.

Benzer tartışmalar Türkiye Türkçesinde de bulunmaktadır. Genel olarak, geleneksel çalışmalarda çatı ekleri yapım ekleri olarak değerlendirilken, Göksel vd. (2005) tüm çatı eklerini fiil çekimine dahil eder. Dilbilim kaynaklarında ise (Booij 2005: 133, Stump 2001) çatı ekleri cümlenin gramatik unsurlarını etkilediği dile getirilerek çekim ekleri sınıfında gösterilmektedir. Çatı, fiil ve öznesi arasındaki çeşitli tematik ilişkileri ayırmaya yarayan biçim-sözdizimsel özellikler kategorisi olarak tanımlanır (Stump, 2001: 29). Bu bağlamda, çatı ekleri yeni kelimeler türetirken cümlenin unsurlarını da etkilerler. Bu tür bir etkileşim özelliği, diğer yapım eklerinde bulunmamaktadır. Booij (2005: 51), türetim eklerinin temel işlevi, yeni anlamlı sözlükbirimler oluştururken çekim eklerinin temel işlevinin sözdizimsel bir yapıda ana unsur ve ona bağlı unsurların arasındaki ilişkiyi belirtmesi olduğunu ifade eder.

Erdem (2011: 86), çatı eklerinin ne kadar yapım eki ne kadar çekim eki olduğunu sorgular. Cümlelerin unsurlarını etkileyerek sözdizimsel bir rol üstlendiklerini ve düzenli çekimlendiğini ifade eder. Çatı eklerinin bu özellikleri, onları bir ölçüde çekim eki haline getirir. Ancak, çatı ekleriyle türetilen kelimelerin sözlüklerde ayrı bir yere sahip olması ve ilgili eklerin fiilin anlamında önemli değişikliklere yol açması, onları bir ölçüde yapım eki haline getirir.

Kazak akademik dilbilgisi çalışmaları da çatı eklerinin türetim ekleri olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, çatı ekleri çekim eklerinin sayısına bakılmaksızın direk olarak kelimenin köküne eklenir. Böylece, çatı ekleri morfolojik araçlarla yeni anlamlı kelimeler oluşturan türetim ekleri olarak kabul edilir. Eklenen çatı ekleriyle birlikte türetilen fiil artık yeni fiilin kökenini oluşturur, yani çatı ekli fiil de köken olarak kabul edilir (Hasenova, 1967: 168).

Bazı dilbilimciler, çatı eklerini “durum ekleri” gibi çekim ekleri olarak ele alırken, Hasenova (1967: 168) tarafından kaleme alınan *Qazaq Tiliniñ Gramatikası* adlı eserindeki fiil ve çatı kısmının yazarı, bu yaklaşımın doğru olmadığını gösteren bazı unsurları ortaya koymaktadır. Durum ekleri isme kolaylıkla eklenir ve hatta anlamı olmayan yardımcı ekler ve harflerle (a’dan b’ye kadar) bile birleşebilirler. Ancak çatı ekleri yalnızca fiillere eklenir ve ayrıca fiilin geçişli veya geçişsiz olmasına bağlı olarak özne ve nesne arasındaki ilişkiyi belirtmek için kullanılır. Her çatı eki yeni bir anlam katar, hem de bir fiile sırasıyla birkaç çatı eki eklenebilir. Bazı örnekler şöyledir:

izde- (ara-)

izden- (kendin araştır-)

izdes- (araştırmaya yardımcı ol-)

izdestir- (araştır-)

izdet- (araştırt-)

Hasenova (1967: 168), Kazak dilbiliminde çatının, diğer Türk dillerinde olduğu gibi ayrıca özel olarak değerlendirilmesi gereken belirgin bir gramatikal kategori olduğunu ifade eder. Çatı kategorisi, fiilin diğer kategorilere göre kendi anlamsal ve biçimsözdizimsel farklılıkları ile birlikte sözdizimsel işlevleri açısından da özelleşir.

Hasenova çatı eklerini morfolojik yapım ekleri olduğunu savunuyor. Çatı ekleri, fiillerin anlamsal ve sözdizimsel işlevini cümlede kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde açıklar. Zira, ilk olarak, cümlenin öznesi ile nesnesi arasındaki eylemi ve bu eylemin doğrudan etkileşimini açıklar. İkinci olarak, fiilin geçişli ya da geçişsiz olması, cümlenin anlamını tam olarak belirler.

Çatı kategorisi, yeni anlamlı kelimeler oluşturabilir ve bu konuda yeni bir kanıt, ilk anlamlarını yitirmiş ve artık orijinal biçimleriyle kullanılmayan eski kökenli fiillerde açıkça görülebilir. Örnekler:

oyan- (uyan-) ve *oyat-* (uyandır-)

jan- (yan-) ve *jaq-* (yak-)

üyren- (öğren-) ve *üyret-* (öğret-)

qutul- (kurtul-) ve *qutqar-* (kurtar-)

küres- (güreş-) ve *keñes-* (danış-)

Bu kullanımlar çatı eklerinin yapım eki yönünü kuvvetlendirir. Bu durumda, çatı eklerini doğrudan anlamlarıyla birlikte yapım ekleri kategorisi olarak değerlendirilebilir.

jağala- (kenarda yürü-) ve *jağalas-* (dövüş-, tartış-)

bol- (ol-) ve *bolis-* (yardım et-)

kir- (gir-) ve *kiris-* (işe başla-)

kel- (gel-) ve *kelis-* (anlaş-)

Yukarıda belirtilen örnekler çatı eklerinin yapım ekleri olduğunu gösterir (Hasenova, 1967: 170). Ayrıca fiilin hangi çatıda olduğuna bağlı olarak, eylemin özne veya nesne ile ilişkilendirilmiş olduğunu tespit edebiliriz. Dönüslü ve işteş çatılarda, cümledeki isim fiilin öznesi, yani eylemin gerçekleştirenidir. Ettirgen ve edilgen çatılarda ise, eylemin gerçekleştirenleri özne konumunda bulunmuyor, ettirgen yapıda kılıcı nesne konumundayken, edilgen yapıda ise isteğe bağlı kılıcı nesne konumunda gösterilebilir.

Hasenova günümüzde bazı Türkologlar, çatıları sadece eklerine göre sınıflandırdığını da vurgular. Ancak bu yaklaşım yeterli değildir çünkü her çatının anlamı ve yapısal

özellikleri de önemlidir. Çatılar sadece biçimsözdizimsel yönüyle değil, aynı zamanda anlamsal ve sözdizimsel açıdan birbirinden farklılıklar göstermektedir.

İsqaqov (1974: 296), çatı eklerinin fiilden fiil türetim ekleri olduğunu ve yeni anlamlı kelimeler oluşturma gücüne sahip olduklarını belirtir. Ayrıca, çatı kategorilerinin eylemin özne ve nesneyle ve bunun tersi olan özne ve nesnenin eylemle ilişkisini gösteren önemli gramatikal özelliklere sahip olduğunu ifade eder. Bu da çatı eklerinin cümlelerin gramatikal yapısında değişiklikler yapma yeteneğine sahip olduğunu gösterir ve bu nedenle bu eklerin yapım ekleri olarak nitelendirilebileceğimizi öne sürer.

Çatı ekleri, fiile eklendiğinde yeni anlamlı fiiller oluşturarak dilin kelime hazinesini genişletir ve çeşitlilik oluşturur. Oluşan yeni kelimelerin anlamı ve gramatikal özellikleri değişerek farklı gramatikal ilişkilere girer, cümlede yeni işlevler üstlenir.

Hasanova (1971: 210), kelimenin geçişli veya geçişsiz olması gibi faktörlerin de önemli olduğunu ve çok anlamlı fiillerin de dikkate alınması gerektiğini belirtir. Çatı eklerinin fiilin geçişliliğini veya geçişsizliğini değiştirme gücüne sahip olduğu açıktır.

Sağındıqlı (2002: 281-282), çatı ekleri aracılığıyla türetilen her yeni fiilin, yeni bir anlam katmak suretiyle önemli bir dil zenginliği sağladığını ifade eder. Bu durum, çatı eklerinin diğer yapım ekleri gibi türetim işlevi gördüğünü ve dolayısıyla fiilden fiil yapım ekleri olduğunu gösterir. Yeni fiillerin ekler sayesinde oluştuğu ve her birinin kendine özgü özelliklere sahip olduğu vurgulanır, bu da cümlede yeni bir işlev üstlendiği anlamına gelir. İkinci olarak, çatı değişiminde eylemin özne-nesneyle ilişkisi ve özne-nesne ile eylem arasındaki gramatikal ilişkilerin güçlü olduğunu ifade eder. Çatının sadece anlamı değil, aynı zamanda cümlelerin yapısını da etkilediğini vurgular. Bu kanıtlar doğrultusunda, dilbilimcilerin çatı eklerini hem türetim ekleri hem de gramatikal anlam katan ekler olarak değerlendirdiği görülür.

İsayev (2007: 272) ise, çatı eklerin yapım ekleri olmadığına dair bir görüş ortaya koyarak, eğer çatı eklerinin yapım ekleri olduğu varsayılırsa, fiillerin sadece fiil olarak kalmayacağını ve her zaman değişiklik göstereceğini belirtmektedir. İsayev çatı eklerinin semantik açıdan yapım eklerine oldukça benzediğini, hatta bazı türlerinin yeni anlamlı kelimeler oluşturarak sözlüğe yeni anlamlar eklediğini ifade etmektedir.

sy- (söyle-) > *qızdı ayttır-* (kızı evlendir-)

öt- (geç-) > *ruqsat berüwdi ötin-* (izin verilmesini rica et-)

Bu örneklerdeki gibi birçok yaygın kullanılan fiil, çatı ekleri aracılığıyla yeni anlamlı türetim fiilleri olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, bir fiile birden fazla çatı ekinin eklenebileceğini ve her bir eklemenin farklı bir anlam katabileceğini belirtir. Çatı ekleri vasıtasıyla yeni anlamlı kelimelerin ortaya gelmesi, kelimenin kendi içinde anlam gelişme ve eklenme sürecidir. Ancak, çatı eklerinin her zaman yeni anlam katmadığına ve sadece belirli fiillere özgü olduğunu vurgular. Örnekler:

ayt- (söyle-) > *aytış-* (aytış-)

jar- (yar-) > *jarıs-* (yarış-)

soq- (vur-) - *soğıs* (savaş-)

İsayev (2007: 272), çatı eklerinin çekim ekleri olduğunu desteklemek için aşağıdaki gibi örnekleri sunmaktadır:

- a) Ol balasına hat *jazdı*.
“O çocuğuna mektup yazdı.”
- b) Bul hat keşe *jazıldı*.
“Bu mektup dün yazıldı.”
- c) Balasına hattı mağan *jazdırdı*.
“Çocuğuna olan mektubu bana yazdırdı.”
- d) Ol ekewi bir-birimen ılıy hat *jazısadı*.
“O ikisi birbiriyle hep mektuplaşıyor.”

Örneklerde görüldüğü gibi, *yaz-* fiili üzerinden türetilen *jazıl-* (yazıl-), *jazdır-* (yazdır-), *jazıs-* (yazış- / mektuplaş-) gibi fiillerde fiilin anlamının değişmediğini, sadece geçişlilik veya geçişsizlik durumunun ve özne-nesne ilişkisinin değiştiğini belirtir. Bu durumda, çatı eklerinin asıl amacının yeni anlam eklemek değil, belirli dilbilgisel ilişkileri göstermek olduğunu savunur.

oqı- (oku-) > *oqıl-* (okun-) ~ *oqıt-* (okut-) ~ *oqıtqız-* (okuttur-)

ayt- (söyle-) > *aytış-* (aytış-) ~ *aytqız-* (söylet-) ~ *aytqızdır-* (söylettir-)

söyle- (söyle-) > *söyles-* (konuş-) ~ *söylet-* (konuştur-) ~ *söyletkiz-* (konuştur-)

şegele- (çivile-) > *şegeles-* (çivileş-) ~ *şegelet-* (çivilet-) ~ *şegelen-* (çivilen-) ~ *şegeletkiz-* (çivilettir-)

Bu tür örneklerin çeşitliliği göz önüne alındığında, fiillerin semantiğinin değişmediği, eylemin temel anlamının korunduğu ve yalnızca geçişlilik veya geçişsizlik ile özne-nesne ilişkisinin değişebileceği belirtilir. Örneğin, ettirgen cümlelerde kılıcı, maruz kalan üye dışında eylemi yaptıran sebep olan (causer) eklenir. Bu bağlamda, tüm çatı eklerinin aynı temel işlevi sağladığı ve tamamen yeni anlam katan eklerin nadir olduğu ifade edilir. Bu nedenle, çatı eklerini yapım ekleri olarak değerlendiren bazı dilbilimcilerin yanlıgı içinde olduğu vurgulanır (İsayev, 2007: 272-274).

Qasabek de (2005: 324), şimdiye kadar çatı eklerinin yapım veya çekim eki olduğu konusunda ortak bir görüş olmadığını, bu konuda hala devam eden tartışmaların bulunduğunu ifade eder. O, her iki görüşü de sunar ve örneklerle açıklar. Örneğin,

sura- (sor-) > *suran-* (izin al-) ~ *suras-* (soruş-) ~ *sural-* (izin alın-) ~ *surat-* (sordur-) – *surattır-* (sordurt-) ~ *surastır-* (soruştur-)

Yukarıdaki örnekte, *sura-* (sor-) fiilinin çeşitli varyasyonları gösterilmekte ve bu durum, daha önce belirttiğimiz İsayev'in görüşüyle uyumlu bir şekilde ele alınabilir. Bu örnekler, aynı kökene sahip fiillerin çeşitlerini göstermektedir.

Qasabek (2005: 326-328) fiile eklenen çatı eklerinin, fiilin köken anlamını değiştirmemesi durumunda bunları yapım ekleri olarak kabul etmememiz gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, bu ekler semantik olarak yapım eklerine oldukça yakın olsa da gerçekte yapım eki değildirler. Ancak, yalnızca geçişlilik ve geçişsizlik durumlarında değişiklik yapmaları halinde, bu ekleri sadece geçişlilik ve geçişsizlik durumuna değişim sağlayan ekler olarak tanımlayabiliriz. Qasabek'e göre, çatı ekleri türetim ekleri değil, kelime çeşitliliğini artıran eklerdir. Bu ekler, fiilin köküne eklendiğinde kökenin gramatikal özelliklerini değiştirmez; sadece fiilin geçişlilik veya geçişsizlik durumunu etkileyerek anlamını zenginleştirirler. Görüldüğü gibi Qasabek de İsayev'le aynı görüşü paylaşmaktadır.

Sonuç olarak, değer değiştirme yapıları fiil ile özne ve nesnenin ilişkisini belirleyerek *Kazakçada* fiillerin çeşitliliğini artırarak dilin kelime hazinesini zenginleştiren önemli

yapılardır. Bu ekler, fiilin geçişlilik veya geçişsizlik durumunu belirlerken aynı zamanda cümlenin yapısını da etkileyerek dilin yapısal özelliklerini şekillendirir.

Eklerin anlamları kalıplaşarak yeni anlamlar oluşturması, onların sözlüklerde ayrı bir madde başı olmasını gerektirir (Erdem, 2011: 79). Çatı ekleri sayesinde çatı ekleriyle genişleyen sözcükselleşmiş kelimeler sözcüklerde / zihin sözlüğünde bulunabilir. Ancak, çatı ekleri her zaman kalıcı anlamlı kelimeler türetmez. Bu nedenle, çatı ekleri bazı özellikleriyle çekim eklerine, bazı özellikleriyle ise yapım eklerine benzerlik gösterir.

Çatı ekleri, yeni anlamlı kelimeler türetme kapasitesine sahip olsalar da genellikle çekim özelliğini yansıtırlar. Çekim özelliğini yansıtan durumlar daha yaygındır, çünkü çatı ekleri genellikle cümledeki özne-nesnenin fiille ilişkisini belirtmek için kullanılır. Bu nedenle, çatı ekleri genellikle sözdizimini etkiler; bazen (örneğin, dönüşlü, edilgen, işteş yapılarında) özne veya nesne kaybolabilir ve fiilin değeri azalır, bazen de (ettirgen yapılarında) cümlede yeni bir özne üyesi ortaya çıkararak fiilin değeri artar. Örneklerle gösterildiği gibi, fiilin temel anlamı değişmeden, sadece sözdiziminde farklılıklar ortaya çıkar. Bu nedenle, değer-değiştirme yapıları genellikle fiilin aldığı üyelere etki ederek cümlenin sözdizimini etkileyen bir kategori olarak değerlendirilmelidir. Sözdizimsel kalıplardaki değişiklikler, çatının bir modifikasyonu olarak değerlendirilebilir.

2.BÖLÜM

DÖNÜŞLÜ YAPI

Dönüşlü yapılar, değer değiştirme yapıları içinde önemli bir yere sahiptir. Özne ve nesneyi etkileyen bu yapı dillerde farklı biçimlerde gerçekleşir. Türkçe gibi dillerde fiil üzerinde gerçekleşen bir dönüşlülükten ve dönüşlülük zamiriyle gerçekleşen iki tür dönüşlü yapıdan bahsedilebilir. Bu çalışma daha çok bir fiil kategorisi olan eylemcil dönüşlülük üzerine yoğunlaşacaktır. Kısaca dönüşlülük zamiriyle kurulan yapılara da değinilecektir.

2.1 EYLEMCİL DÖNÜŞLÜ YAPILAR

Değer değiştirme yapıları içinde fiil üzerine eklenen ilk kategori dönüşlülüktür. Dönüşlülükten sonra işteşlik, ettirgenlik ve edilgenlik kategorileri fiil üzerine gelebilir.

Dönüşlü yapı, bir eylemin öznenin kendi üzerinde gerçekleşmesini ifade eder; bu durumda özne, eylemi hem gerçekleştiren hem de eylemden etkilenen konumundadır. Bu tür fiillerde, eylemi gerçekleştiren ve etkilenen varlık aynı olduğundan, nesne kullanımını gereksiz hale gelir.

Kazakçada fiil kökü ünlü ile bitiyorsa “-n”, ünsüz ile bitiyorsa da kalınlık ve inceliğe göre “-in” veya “-ın” ekleri eklenerek dönüşlü yapı oluşturulur. Bu durumda dönüşlülük ekini –(I)n biçiminde yazabiliriz. –(I)n ekini almış bazı Kazakça örnekler aşağıdaki gibidir:

a) Ünlü ile biten fiilden sonra:

tazala- (temizle-) > *tazala-n-* (temizlen-)

ora- (sar-) > *oran-* (sarıl-)

b) Ünsüz ile biten fiillere artlık-önlük uyumuna göre “-ın” ve “-in” eklenir:

keptir- (kurut-) > *keptir-in-* (kurutul-)

kiy- (giy-) > *kiyin-* (giyin-)

qır- (tıraş yap-) > *qırın-* (tıraş ol-)

jasır- (gizle-) > *jasırın-* (gizlen-)

Bazen edilgenlik ekin de -(I) eki de dönüşlü yapılar kurabilmektedir.

jaz- (tedavi et-) > *jaz-ıl-* (tedavi ol-, iyileş-)

şom- (dal-) > *şom-ıl-* (yüz-, banyo yap-)

Fiile eklenen dönüşlülük eki, fiilin nesnesini ortadan kaldırır ve ek, özne üzerinde doğrudan bir etki yapar. Dönüşlü yapısının en temel ve yaygın türü “kanonik” türüdür; Eylemin kılıcısı da, etkileneni de öznedir. Bu bağlamda, genellikle Kazakçada dönüşlülük ekleri, geçişli etken bir fiili geçişsiz (nesnesiz) hale getirir. Yani, dönüşlülük bir geçişsizleştirme işlemidir. Aşağıdaki bölümde Kazakçada geçişli ve geçişsiz fiillerin edilgeleştirme sürecinde geçirdikleri gramatikal değişimler incelenecektir.

2.1.1 Geçişli Filler

Dönüşlü çatı eki, genellikle geçişli fiillere eklenir. Dönüşlü yapılarda, özne yaptığı eylemi kendisi üzerine çeker. Yani eylem üzerindeki dönüşlülük eki nesneyi ortadan kaldırır. Özne aynı zamanda nesne gibi davranır. Ayrıca, dönüşlülük eki nesneyi ortadan kaldırdığı için geçişli fiil geçişsiz hale gelir. Aşağıdaki örnekler Kazakçadaki dönüşlü yapıları örneklendirir:

(1) a. *Men kiyimderdi juw-dım.*
“Ben giysileri yıkadım.”

b. *Men juw-ın-dım.*
“Ben yıkandım.”

(2) a. *Men köylek kiy-dım*
“Ben elbise giydim.”

b. *Men kiy-in-dım.*
“Ben giyindim.”

(1) ve (2) örneklerindeki “a” cümleleri etken cümlelerdir ve özne (*men* “ben”) dışında nesnelere de (*kiyimderdi* “giysileri”, *köylek* “elbise”) bulunmaktadır. “b” örneklerindeki dönüşlü yapılarda ise “ben”, hem özne hem de nesne olarak kullanılır ve cümlede

sadece bir özne bulunur. Özne eylemi kendisi üzerinde gerçekleştirmektedir, bu sebeple nesne gereksiz hale gelir. Böylece dönüşlü yapıda fiil üye sayısı azalır ve dönüşlü yapıyı değer azaltan bir yapı olarak değerlendiririz.

Dönüşlü çatı, diğer değer değiştiren yapılarla karşılaştırıldığında göre daha kısıtlı bir kullanıma sahiptir. Nesnelerin aynı zamanda özne de olabilecekleri durumlarda, fiiller dönüşlü yapı olarak kullanılabilir. Belirtili nesne ve özne birleşerek cümlede ancak özneyi kurar. Böylece fiilin üyesi azalır.

Bunun yanı sıra, günümüzde Kazakça konuşma dilinde oldukça yaygın kullanılan bazı örneklerde dönüşlü çatı ekleri eklenmesine rağmen, fiil hâlâ doğrudan nesneyle kullanılarak geçişli fiil olarak kaldığı durumlar da vardır (İsayev, 2007: 269). Aşağıdaki örnekler bu tür kullanımları göstermektedir. Bu örneklerin hepsinde fiil üzerinde dönüşlülük eki olmasına rağmen nesne de bulunmaktadır. Bu durum zaman zaman Türkiye Türkçesinde de görülür (Türkiye Türkçesindeki kullanımlar için bk. Erdem 2015).

- (3) Belin *buw-ın-dı*.
“Belini sardı.”
- (4) *Kiyim kiy-in-di*
“Giyim giyindi.”
- (5) *Beti-qolın juw-ın-dı*
“Elini yüzünü yıkandı.”

Aşağıdaki örnekler Kazak dilindeki geçişli fiillerin dönüşlü yapılmasına dair yazılı kaynaklardan ve anadili konuşurlarından derlenen örnekler aşağıda sıralanmıştır:

- (6) *Oyla-* (düşün-) > *oylan-* (kendi kendine düşün-).
  - a. Oljabek Aydananı köp *oyladı*.
“Oljabek Aydana’yı çok düşünüyor.”
  - b. Oljabek köp *oylandı*.
“Oljabek çok düşündü.”
  - c. *Oljabek Aydananı köp *oylandı*.
“Oljabek Aydana’yı çok düşündü.”

(6b) örneğinde eylemi gerçekleştiren de düşünme işine konu olan da *Oljabek* adında biridir. Dönüşlülük eki geçişli fiilin nesnesini ortadan kaldırılır. Etken cümlede (6a)

özne ve nesne yer almaktadır (*Oljabek, Aydana*), dolayısıyla *oyla* (düşün-) iki üyeli geçişli fiildir. Dönüşlü cümlede ise sadece özne vardır, doğrudan nesne yoktur. Böylece dönüşlü yapıda değer azalmakta ve sadece bir üyeli fiile dönüşmektedir. Bu örnek de dönüşlü çatıda fiilin doğrudan etkisinin özne üzerinde olduğunu göstermektedir.

- (7) *Ora-* (sar-) > *oran-* (sarıl-)
- a. Äjesi nemesin körpege *oradı*.
“Nine torununu battaniyeye sardı.”
- b. Äjem körpesine *orandı*.
“Ninem battaniyesine sarıldı.”
- (8) *Jasır-* (sakla-, gizle-) > *jasırın-* (saklan-, gizlen-)
- a. Jaqsılıq jasasañ (onı) *jasır*, jaqsılıq körseñ asır.
“İyilik yaptıysan (onu) gizle, iyilik görürsen yücelt.” (Kazak Atasözü)
- b. Soğıs nemese şapqınlıq zamanında olar qorğandarğa *jasırındı*.
“Savaş ya da işgal sırasında höyüklere saklandılar.” (KC)
- (9) *sıla-* (sür-, süsle-) > *sılan-* (sür-, süslen-)
- a. Bul maymen denesin *sıladı*.
“Bu yağı vücuduna sürdü.” (KC)
- b. Aytkül maymen *sılandı*
“Aytkül yağı süründü.”
- (10) *qır-* (tırış et-) > *qırın-* (tırış ol-)
- a. Juqa bolsa da taza kiyim satıp aldı, saqal-murtın *qırdı*, şaşın tarap retke keltirdi.
“İnce de olsa temiz elbiseler aldı, sakalını tıraş etti, saçını taradı ve düzeltti.” (KC)
- b. Atam tañerteñ erte turıp *qırınadı*.
“Dedem sabah erken kalkıp tıraş oluyor (*tırış olunuyor).”
- (11) *sez-* (hisset-) > *sezin-* (hissedil-).
- a. Tamaqtıñ iyisin *sezip turmın*.
“Yemek kokusunu hissediyorum.”
- b. Anar *özın* naşar *sezındı*.
“Anar kendisini kötü hissediyor.”

Kazakça konuşma dilinde, dönüşlü fiillerle ilgili istisnai durumlar sıkça görülmektedir. Örneğin, (11b) örneğinde olduğu gibi, dönüşlü fiillerin kullanıldığı cümlelerde bile bazen nesne olan *özın* “kendisini” cümlede bulunabilir. Bu tür istisnai durumlar, dilin doğası gereği bir üyenin vurgulanmak istendiği durumlarda görülebilir.

- (12) *şeş-* (soy-, çıkar-, çöz-) > *şeşin-* (soyun-)
 a. Kelgen qonaq örlep törge, sırt kiyimin *şeşedi*.
 “Gelen misafirler başköşeye geçip montunu çıkarırlar.” (KC)
 b. Jalğız qolmen ol bärin de isteydi: *özi* kiyinip, *şeşinedi*, attı *özi* erttep minedi.
 “Tek eliyle her şeyi de yapabiliyor: Giyiniyor ve soyunuyor, ata kendisi biniyor.” (KC)
- (12b) dönüşlü cümlesinde *özi* “kendisi” kişi zamiri yerine kullanılmıştır.
- (13) *sürt-* (sil-, temizle-) > *sürtin-* (silin-, temizlen-, kurut-)
 a. Ayjan terezeni *sürtti*
 “Ayjan pencereyi sildi/temizledi.”
 b. Aqqaymaq usınğan oramaldı alıp *sürtindi*
 “Akkaimak’ın uzattığı havluyu alıp silindi (kendisini kuruladı).” (KC)
- (14) *uq-* (anla-) > *uğın-* (anla-, kavra-)
 a. Bul sözdü *uqtı* ma olar, uqpadı ma, köñilinen şıqtı ma, älde şıqpadı ma?
 “Bu sözleri onlar anladılar mı, anlamadılar mı, beğendiler mi, beğenmediler mi ya da?” (KC)
 b. Bazaralı da Abay söziniñ törkinin tez *uğındı*.
 “Bazaralı ise Abay’ın ne demek istediğini hemen anladı. (*anlandı)” (KC)
- (15) *bur-* (çevir-) > *burıl-* (kendisini çevir-, dön-)
 a. Erjan röldi oñğa *burdı*
 “Erjan direksiyonu sağa çevirdi.”
 b. Erjan beri qaray *burıldı*.
 “Erjan bu tarafa döndü / çevirildi.”

2.1.2 Yeni Anlam Kattığı Durumlar

Dönüşlü çatı eklerinin hem çekim hem de yapım eki olarak değerlendirildiği görülür. Çekim eki gibi değerlendirilen kullanımlar oldukça düzenli anlamlar üreten kullanımlardır ve yukarıdaki örnekler çekim eki gibi değerlendirilebilir. Bazen de bu ekler, fiillere eklenerek eylemin anlamını değiştirir, farklılaştırır. Bu tür dönüşlü türetimlerin sözlükselleştiği söylenebilir. Aşağıdaki Kazakça dönüşlülük örnekleri sözlükselleşen kullanımları göstermektedir:

- (16) *Sura-* (sor-) > *suran-* (izin al-, iste-)
 a. Qala ortasına qalay baratının *suradı*.
 “Şehir merkezine nasıl gidebileceğini sordu.”

- b. Sol bir tünge renjisüden keyin üş ay öyken soñ, Meñdi apasın sağınğanın aytıp, üyine barıp qaytuğa *surandı*.
“O geceki küşüşmesinden üç ay geçtikten sonra, Mendi ninesini özlediğini söyleyerek, evine gitmeye izin aldı.” (KC)

(17) *qıs-* (sık-, çek-) > *qısıl-* (çekin-, utan-, rahatsız ol-)

a. Şındıqtı estüw üşin janımdı *qıstı*.

“Gerçeği öğrenmek için zorladı.”

b. Muğalimnen qayta surawğa *qısıldı*.

“Hocaya tekrar sormaya çekindi.”

(18) *ber-* (ver-) > *beril-* (kapıl-)

a. Temirlan bul jılı özin okuwğa *berdi*.

“Temirlen bu sene kendisini eğitime verdi / adadı.”

b. Temirlan oquwına *berildi*.

“Temirlen derslerine kapıldı / odaklandı.”

Bazı durumlarda özne tamamen kendisi değil, vücudun bir parçası da olabilmekte ve her iki yapı da (hem etken hem dönüşlü) rahatlıkla kullanılmaktadır (Hasenova, 1967: 169).

(19) *tjir-* (ov-) > *tjirin-* (ovuş-)

a. Mañdayın *tjirdi*.

“Alnını ovdu (ovuşturdu).”

b. Mañdayın *tjirindi*.

“Alnını ovuşturdu.”

(20) *buw-* (sar-) > *buwin-* (sarın-)

a. Apa belin *buwdı*.

“Nine belini sardı.”

b. Apa belin *buwindı*.

“Nine belini sarındı.”

(21) *juw-* (yık-) > *juwin-* (yık-) (yık-) (yık-)

a. Arman beti qolın *juwdı*.

“Arma elini yüzünü yıkadı.”

b. Arman beti qolın *juwindı*.

“Arman elini yüzünü yıkadı (*yıkandı).”

Dönüşlü çatıda eylemin kılıcısı genellikle bir kişi veya başka bir canlıdır. Bazen kılıcı bir canlı değil, doğal hareket de olabilir. Böyle bir durum edebi eserlerde metafor olarak kullanılmaktadır. Bu örnekler dönüşlülük anlamından oldukça uzaktır. Yukarıda da

belirtildiği gibi dönüşlü yapılarda özne “kılıcıdır”, yani işi bilerek şuurlu olarak yapmaktadır. Fakat aşağıdaki örneklerde özne konumundaki unsur canlı değildir ve işi gerçekleştirmesi düşünülemez. Benzer örnekler Türkiye Türkçesinde de oldukça yaygındır.

(22) Kök bult köleñkesin kölge tüsirip, aynala qarap *sılandı*.
“Mavi bir bulut gölgesini göle düşürüp etrafına bakarak süslendi.”

(23) Alatauw aq bultqa *oranıp*, aspanmen söyleskendeı.
“Alatau beyaz bir buluta bürünüp gökyüzüyle konuşuyormuş gibi.”

Bu örneklerde *sılan-* “süslenmek”, *oran-* “bürünmek” fiilleri Alatauw’ın hareketleri olarak yer almaktadır (Mamanov 2014: 41-42).

Her fiil dönüşlü çatıya dönüştürülemez ve bazı durumlarda dönüşlülük anlamını ifade etmeyebilir. Örneğin, *bayanda-* (anlat-), *oqı-* (oku-), *apar-* (getir-) gibi birçok fiil dönüşlü yapılamaz. Çünkü anlatma, okuma ve getirme eylemini kendi üzerinde gerçekleştiremez. Genelde geçişli fiillerden dönüşlü yapı üretildiğini söylesek de, ancak tüm geçişli fiillerden dönüşlülük sağlanamaz. *Ayt-* (söyle-), *ber-* (ver-), *at-* (at-) gibi geçişli fiillerden dönüşlü çatı oluşturulmaz, çünkü bu tür geçişli fiillerin doğrudan nesnesini (örneğin, *kitap oqı-* (kitap oku-), *kitaptı ber-* (kitabı ver-), *bireudi at-* (birisini at-)) eylemin kılıcısı olan özneye doğrudan yönlendiremeyiz. Dolayısıyla, sadece eylemi kendisine yönelten ve kendisine yönelerek harekete geçmesine olanak sağlayan fiiller dönüşlü olabilir.

(24) *ayt-* (söyle-) > **aytın-* (söylen-)

a. Öleñdi *ayttı*.
“Şarkıyı söyledi.”

b. *Ol *aytındı*.
“O söylendi.”

Türkiye Türkçesinde *söyle-* fiilinin *söylen-* biçiminde dönüşlü biçimi bulunurken, Kazakçada bu fiilden dönüşlü biçimi yoktur.

Bazı kök fiillere -n ekinin getirilmesiyle *körin-* (görin-), *tartın-* (çekin-), *bölin-* (bölün-) vb. türemiş fiiller oluşturulur, ancak bu tür fiiller dönüşlü yapı değildirler. Çünkü bu fiiller tüm nesne ve olaylar için ortak kullanılmaktadır (Mamanov, 2014: 41).

- (25) *Tart-* (çek-) > *tartın-* (çekin-)
 ... Abay alğaşqıday emes, *tartınıp* qalğanday bayaw edi.
 “...Abay evvelki gibi değil, artık çekiniyorcasına yavaş idi.”
- (26) *böl-* (böl-) > *bölin-* (bölin-)
 Jol eki *bölin-di*.
 “Yol ikiye bölündü/ayrıldı.”
- (27) *Kör-* (gör-) > *körin-* (görün-)
 Tüye örkeşten Şıngıstıñ jaqın biyikteri jartılap qana *körinedi* eken.
 “Devenin hörgücünden Cengiz'in yakınındaki tepeleri kısmen görünebiliyormuş.”

Dönüştü yapıdaki birçok fiil nesnenin bir şekilden ikinci şekle dönüşme işlemlerinde de yaygın kullanılır:

Jerdin kögi jetildi. (Yer yeşerdi.)

Kün aşıldı. (Güneş göründü.)

Kün köterildi. (Güneş çıktı.)

Janbır basıldı. (Yağmur dindi.)

Bala oyandı. (Çocuk uyandı.)

Auruw jazıldı. (Hastalık iyileşti.)

2.1.3 Geçişsiz Filler

Muhamedowa (2017: 217) *Kazakh comprehensive grammar* çalışmasında geçişsiz fiillerden dönüşlülük yapılmadığını savunuyor. Örnek olarak, *uyaluw* (utanmak) *uyalın-uw göstermektedir. Ancak, Hasenova (1967: 169) çalışmasında geçişsiz fiillerden de dönüşlü yapıldığını örneklerle kanıtlamaktadır: *şom-* > *şomıl-*, *öt-* > *ötin-*, *jılı-* > *jılın-*, *suwı-* > *suwın-*.

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi Kazakçada geçişsiz fiillerden de dönüşlü yapılarak kurulabilmektedir. Kazakçadaki geçişsiz fiillerin dönüşlü yapıldığı dair yazılı kaynaklardan ve anadili konuşurlarından derlenen örnekler aşağıda sıralanmıştır:

- (28) *şom-* (dal-) > *şomıl-* (yüz-, banyo yap-)
 a. Bir sätke tuñgiyiq *şomdı* oyğa.
 “Bir an derin düşünceye daldı.”
 b. Timur kölde *şomıldı*.

“Timur gölde yüzdü.”

Kazakçada geçişsiz fiillerden dönüşlü yapılar oldukça nadir görülür. Bazı örnekler, dönüşlü olarak değerlendirilse de, dönüşlülük eklerinin eklenmesine rağmen tam anlamıyla dönüşlü yapılar olarak kabul edilemezler. Örneğin, *jil-* (ısın-) – *jılın-* (ısın-), *suwı-* (soğu-) – *suwın-* (soğu-) vb. Daha önce de belirtildiği gibi, dönüşlülük, bir eylemin öznenin kendi üzerinde gerçekleşmesini ve nesnenin cümleden çıkarılmasını ifade eder. Ancak tüm fiiller bu tür bir yapıyı sağlamazlar, özellikle geçişsiz fiiller bu duruma izin vermezler.

Ayrıca, geçişsiz kökenli fiillerden olan bazı fiiller bazı ekler yardımıyla ilk önce geçişli daha sonra da dönüşlü hâle getirilebilir.

(29) *auw-dar-* (çevir-) > *auwdarıl-* (çeviril-)

a. Aydın jatar da denesin oñğa *auwdarıp* jatağı.

“Aydın uyurken vücudunu sağa çevirerek yatıyor.”

b. Aydın jatar da oñğa *auwdarılıp* jatağı.

“Aydın uyurken sağa çevirilerek yatıyor.”

(29a) etken cümlede nesne *denesin* “vücudunu” bulunur, (29b) dönüşlü cümlesinde ise nesne yoktur. Bu dönüşlü örneğinde *auwdarıl-* fiili “kendisini/vücudunu taşımak” anlamını taşıyor ve böylece fiilin içinde tüm bu anlam barındığı için nesneye gerek kalmıyor.

(30) *süyret-* (sürükle-) > *süyretil-* (sürüklen-)

a. Ayjan özin mektepke *süyretip* äreñ kele jatır.

“Ayjan okula zorla kendisini sürükleyerek gidiyor.”

b. Ayjan mektepke *süyretilip* äreñ kele jatır.

“Ayjan okula sürüklenerek zorla gidiyor.”

(31) *batır-* (batır-) > *batırın-* (batırıl-)

a. Emşi em üşin nauwqasın balşıqqa *batırdı*.

“Şifacı şifa için hastasını kile batırdı.”

b. Nauwqas em üşin balşıqqa *batırındı*.

“Hasta şifa için kile batırıldı.”

2.1.4 Dönüştü Yapı Kuran Diğer Ekler

Kazakçada, dönüştü çatı dışında dönüştülük anlamını içeren başka ekler de mevcuttur. İsimden fiil yapan bu ekler (-*lan*, -*DAn*), günümüzde dönüştü çatı ekleri olarak kabul edilmemekle birlikte, dönüştülük anlamını yansıtan bazı örnekleri bulunmaktadır. Bu tür dönüştülükler genellikle öznenin kendi iradesiyle yaptığı işlerde ve öznenin psikolojik değişimleriyle ilişkili eylemlerde kullanılır.

namıs (gurur) > *tamıstan-* (gururlan-)

şat (sevinç) > *şattan-* (sevin-)

äues (ilgi) > *äuesten-* (ilgilen-)

qumar (heves) > *qumarlan-* (heveslen-)

ürey (korku) > *üreylen-* (kork-)

örşe (alev) > *örşelen-* (alevlen-)

- (32) *namıs* (gurur) > *tamıstan-* (gururlan-, utan-)
Qaliydiñ aşıq söz aytqanına Ziyaş äri qısıldı, äri *namıstandı*
“Kali’yin açık konuşmasına Ziyaş hem çekindi, hem utandı.” (KC)
- (33) *şat* (sevinç) > *şattan-* (sevin-)
Öziniñ köñilinen şığıp, oñaşa jer tapqanına odan äri quwanıp, şattandı.
“İstediği gibi olmasına, ayrı bir yer bulmasına daha da çok mutlu oldu ve sevindi.” (KC)
- (34) *ürey* (korku) > *üreylen-* (kork-)
Är adam soğıstan *üreylenedi* ğoy.
“Herkes savaştan korkmaz mı?” (KC)
- Dönüştü olarak kullanılan, ancak ilk anlamlarını yitiren bazı fiilleri de dönüştü yapı olarak değerlendiririz (Hasenova 1967: 170). Bu gibi fiiller şunlardır: *jan-* (yan-), *qutıl-* (kurtul-), *üyren-* (öğren-), *juban-* (avun-).
- (35) *Qutıldı* endi azaptan Kärıbay şal.
“Artık Karıbay dede acılardan kurtuldu.” (KC)
- (36) Jaqsıdan *üyren*, jamannan *jiyren*.
“İyilerden öğren, kötü olanlardan uzaklaş.” (Kazak atasözü)
- (37) “Keregi joq jılawdıñ” diye *jubandı* analar.
“Artık ağlamamıza gerek yok” diye avundular kadınlar/anneler.” (KC)

2.2. ANALİTİK ARAÇLARLA KURULAN DÖNÜŞLÜ YAPILAR

Kazakçada dönüşlü değer-değiştirme yapısını oluşturmanın iki temel yolu (biçimbilgisel ve dönüşlülük zamiriyle) olduğu yukarıda söylenmişti. Morfolojik araçlarla yapılan yani fiile eklenen dönüşlülük eki, fiilin üyelerini etkiler. İkinci yöntemi ise analitik araçlarla gerçekleştirilir. Yani, eklerden ziyade sözcüklerle / dönüşlülük zamiryle yapılır. Kazakçada analitik araçlarla dönüşlülük, dönüşlülük zamiri *özin*, *özin-özi* (kendi kendisini) kelimelerinin yardımıyla sağlanır.

Zamirler gönderme yapma özellikleriyle ön plana çıkarlar. Zamirlerin gönderme yaptığı unsur öncül olarak adlandırılır. Zamirle öncül arasında bir bağlantı/eşgönderim vardır. Dönüşlülük zamirleriyle diğer zamirler arasında gönderim noktasında çok temel bir fark vardır. Zamirlerin, örneğin kişi zamirlerinin, gönderme yaptığı unsur / ad (öncül) çok serbest davranır. Zamirle öncül arasında cümle(ler), paragraf(lar) girebilir. Fakat dönüşlülük zamirinin öncülü genellikle aynı cümle içinde bulunur. Dilbilim literatüründe (örnekler için bk. Kornfilt 1997), söylem çözümlerinde bu gönderme yapma özelliği sıkça incelenmiştir.

Aşağıdaki Kazakça örnekler iki dönüşlü yapıyı örneklendirir. İlk örnekler fiil üzerine getirilen dönüşlülük ekine sahiptir. (b) örnekleri ise dönüşlülük, dönüşlülük zamiriyle, diğer bir söyleyişle analitik bir araçla yapılmıştır.

- (38) a. *Ayşa juwındı.*
“Ayşe yıkandı.”
- b. *Ayşa özin-özi juwdı.*
“Ayşe kendi kendisini yıkadı.”
- (39) a. *Aynur sändendi.*
“Aynur süslendi.”
- b. *Aynur özin sändedi.*
“Aynur kendisini süsledi.”
- (40) a. *Bala jasırındı.*
“Çocuk gizlendi.”
- b. *Bala özin jasırdı.*
“Çocuk kendisini gizledi.”

(38-40) numaralı örneklerdeki hem “a” hem de “b” cümleleri, dönüşlülük anlamını taşıyan cümlelerdir. “a” cümlelerinde, dönüşlü çatı ekleri kullanılarak fiillerde morfolojik değişiklikler gerçekleşir ve fiilin değeri azalır; nesne ile özne birleşir. “b” cümlelerinde ise değer değişikliği olmaz; fiil etken halindedir ve fiilin doğrudan nesnesi *özin* (kendisini) bulunur.

Bu tür örnekler, Kazakçada yaygın olarak görülür; ancak, odak noktamız değer-değiştirme yapılarıdır. Bu analitik dönüşlü yapıların *özin* (kendisini) nesnesini içerdiği için, değer değişikliği meydana gelmez ve bu nedenle burada ayrıntıya girmeden verilen örneklerle yetineceğiz.

Ayrıca, günümüzde özellikle Kazakça konuşma dilinde dönüşlü çatı ekleri eklenmesine rağmen, cümlede doğrudan nesne *özin-özi* (kendi kendisini) kullanılarak geçişli fiil olarak kaldığı durumlar mevcuttur. Bu durumda, analitik yöntemlerin yanı sıra morfolojik araçlar da kullanılarak farklı yapılar oluşturulmaktadır. Bu tür yapılar konuşma dilinde vurgulanmak istendiğinde tercih edilen cümlelerdir.

(41) *Ayşa özin-özi juwındı.*
“Ayşe kendi kendisini yıkadı / yıkandı.”

(42) *Aynur özin-özi sändendi.*
“Aynur kendi kendisini süsledi.”

2.3 Sonuç

Kazakçada değer-değiştirme yapısı olan dönüşlülüğün incelenmesi, dilbilim açısından oldukça önemli ve zengin bir konudur. Bu yapılar, fiillerin özne ve nesneyle olan ilişkilerini belirleyerek cümlenin yapısını şekillendirir ve dilin anlamını derinleştirir. Dönüşlülük, eylemin öznesinin kendisine yönlendirilmesini ifade eder ve dönüşlü çatı ekleri nesneyi ortadan kaldırdıkları için sözdizimini de yakından etkiler.

Çalışmamızda, Kazakçadaki dönüşlü yapıların birkaç temel özelliğiyle dikkati çeker. İlk olarak, bir eylemle kurulan dönüşlü yapılarda, eylem doğrudan kılıcı özneye yönelir ve bu sayede özne doğrudan nesne görevini de üstlenir. Yani, eylem kılıcısı hem özne hem de doğrudan nesne görevindedir. Diğer taraftan dönüşlülük zamiriyle de dönüşlülük

sağlanabilir. Örneğin, *özin özin kiyindirdi* (kendisi giyindi), *özin özi tazalanadı* (kendisi temizledi) gibi, kişi kendisini giydirmekte, kendisini, vücudunu, yüzünü yıkamaktadır.

İkinci olarak, dönüşlü yapı ekleri genellikle geçişli fiillere eklenir ve eylemin geçişsiz hale getirir. Ancak, tüm geçişli fiillerden dönüşlülük elde edilemez ve bu eklerin kullanımını belirli kısıtlamalara tabidir. Özellikle günümüzde, Kazakça konuşma dilinde dönüşlü çatı ekleri eklenmesine rağmen, fiil hâlâ doğrudan nesneyle kullanılarak geçişli fiil olarak kaldığı durumlar da bulunmaktadır (*özin-özi juwındı* vb).

Ayrıca, Kazakça ile Modern Türkçe arasında kullanım farklılıkları da gözlemlenmektedir. Örneğin, Türkçede *söylendi* şeklinde ifade edilen bir yapı, Kazakça benzer bir yapıya sahip değildir. Kazakçada, *oyla-* “düşün-” gibi geçişli fiillerin kullanımıyla, *oylan-* “kendi kendisine düşünmek”, *sılan-* “kendisine bir şeyi sürmek / sürünmek”, *sezin-* “kendi kendiliğine hissetmek” gibi yapılar bulunmaktadır. Ancak, Türkçede bu tür dönüşlülük yapıları kullanılmamaktadır.

Bu farklılıklar, dilbilimsel açıdan Türkiye Türkçesi ile Kazakça arasındaki anlamsal farklılıkları vurgular. Kazakça ve Türkçe arasındaki bu tür farklılıkların anlaşılması, her iki dilin yapılarını daha derinlemesine anlamamıza ve dilbilim çalışmalarına katkı sağlamamıza yardımcı olabilir.

Ayrıca, dönüşlü eklerin yeni anlamlar kazandırdığı durumlar da mevcuttur. Örneğin, *sura-* “sor-” fiiline eklenen “-n” eki ile oluşturulan *suran* yapısı, “izin almak” anlamını taşır. Bu gibi örnekler, dönüşlü eklerin bazen fiillere yeni anlamlar katarak sözlükselleştiğini gösterir.

3.BÖLÜM

İŞTEŞ YAPI

İşteş yapı (ortağ etis), eylemin birden fazla kişi tarafından farklı anlamları belirtmek için yapılan bir değer değiştirme türüdür. Dönüştü yapıyla işteş yapı arasında belli noktalarda benzerlikler bulunur. Her iki değer değiştirme yapısı nesneyi ortadan kaldırır. Yine her iki yapı da hem eylemcil hem de zamirlerle kurulabilmektedir. İşteş çatının diğer değer değiştirme kategorilerinde (özellikle dönüştü yapılardan) farkı, hem geçişli hem de geçişsiz fiillere kolayca eklenebilmesidir. Bu özellik, işteş yapının kullanımının esnekliğini ve geniş bir yelpazede fiillerle uyum sağlayabilme yeteneğini gösterir. Bunun yanı sıra, işteş çatı ekleriyle kullanılan fiil kökü isim olarak da kullanılabilir, bu da işteş çatının diğer çatılardan ayırt edici özelliğidir. İşteş yapıların anlamsal olarak da geniş bir işteşlik anlam yelpazesine sahiptir. En bilinen işteşlik anlamı *Ali ve Ahmet dövüştüler* örneğinde görülen karşılıklı işteştiktir. Bu gibi anlamlarda her iki üye birbirlerini doğrudan etkilemişlerdir. *Ali ve Ahmet koşuştular* gibi bir işteş yapıda da özneler bir işi karşılıklı değil, birlikte yapmaktadırlar. İşteşlik zamiriyle çok farklı seviyelerde işteşlik anlamı sağlanabilmektedir.

Bu bölüm daha çok bir fiil kategorisi olan Kazakça eylemcil işteşlik üzerine yoğunlaşacaktır. Kısaca işteşlik zamiriyle kurulan yapılara da değinilecektir.

3.1. EYLEMCİL İŞTEŞ YAPILAR

Kazakçada fiil kökü ünlü ile bitiyorsa “-s”, ünsüz ile bitiyorsa da artlık-önlük uyumuna göre “-is” veya “-ıs” ekleriyle yapılır. Yani işteşlik eki -(I)s olarak yazılabilir. Bazı örnekler aşağıdaki gibidir:

a) Ünlü ile biten fiillere eklenmesi

söyle- (söyle-, konuş-) > *söyles-* (konuş-)

sıyła- (saygı duy-) > *sıylas-* (karşılıklı saygı duy-)

b) Ünsüz ile biten fiillere eklenmesi

juw- (yıka-) > *juwıs-* (birlikte yıka-)
böl- (böl-) > *bölis-* (bölüş-, paylaş-)
jaz- (yaz-) > *jazıs-* (yazış-)
quwan- (sevin-) > *quwanıs-* (birlikte sevin-)

Ayrıca *-lAs*, *-DAs* eklerini de işteşlik yapılabilmektedir.

muñ (dert) > *muñ-das-* (dertleş-)
aqıl (akıl) - *akıl-das-* (danış-)
qoş (veda) > *qoş-tas-* (vedalaş-)

Mamanov'a (2014: 52) göre işteş yapının en önemli özelliği, eylemin birden fazla özne tarafından gerçekleştirilmesidir. Yani, fiile işteş çatı ekleri eklenerek gramatikal form değişir ve eylem birkaç özne tarafından ortaklaşa gerçekleştirilir. İşteş yapı yüklem olarak hizmet ettiğinde, özneler genellikle insan veya diğer canlılar olur. Çünkü eylemi genelde gerçekleştirebilenler bir işteş durumunda olabilirler.

Geçişli Fillerle Ortaklık ve Karşılıklık

İşteş çatıdaki geçişli fiilin öznelerle ilişkisinde çok çeşitli anlamlarda kullanılabilir. Öncelikle, özneler arasında karşılıklı işteşlik ve ortaklık gösteren durumlardır. Yani, işteşliğin en önemli ve yaygın türü "kanonik" türüdür. Bu anlam türünde her bir özne birbirlerini etkilemektedir. Yani, "Özne ↔ Doğrudan Nesne" karşılıklılığıyla simetrik eşdeğerliğini temsil eder.

- (1) *Quşaqta-* (kucakla-) > *quşaqtas-* (kucaklaş-)
 a. Arman Ayşa'nı quşaqtı. Al Ayşa Arman'dı quşaqtı.
 "Arman Ayşe'yi kucakladı. Ayşe de Arman'ı kucakladı."
 b. Arman men Ayşa *quşaqtastı*.
 "Arman ile Ayşe kucaklaştılar."

(1a) etken cümlelerindeki belirtili nesnelere (*Ayşa'nı*, *Arman'dı*) işteş yapıda (1b'de) nesne konumundan uzaklaşıp özne konumuna taşınmış ve fiilin üye sayısı / değeri de azalmıştır. Artık işteş yapıda, dönüşlü yapılarda olduğu gibi, nesne gerekmez, özneye dönüşürler. İşteşlik eki *quşaqta-* geçişli fiilini *quşaqtas-* geçissiz fiiline dönüştürür. Yani fiillerle yapılan işteşlik değer azaltıcı bir olgudur. Kulikov'un oluşturduğu şemaya göre

2 etken cümledeki özne ve belirtili nesnelere birleşerek işteş yapıda sadece özneyi oluşturur.

Aşağıdaki örnekler Kazakçadaki geçişli fiillerle yapılan işteşlik yapılarını örneklendirir:

(2) *söyle-* (söyle-, konuş-) > *söyles* (konuş-)

Qazaq ulanı marşaldar men generaldarmen teñ дәrejede söylesti.

“*Polis şefleri ve generaller Kazak askeriyle eşit konuştular.*” (KC)

(3) *tart-* (çek) > *tartıs-* (karşılıklı çek-; kavga et-)

22 Nawrız meyramda jigitter arqan tartısti.

“22 Nevruz Bayramında oğlanlar halat çektiler.” (Milli Oyun)

(4) *jaz-* (yaz-) > *jazıs-* (yazış-)

Özbek han, odan keyingi handarmen de hat *jazısıp turğan.*

“Özbek Han, daha sonraki hanlarla da yazıştırdı/mektuplaştırdı.” (KC)

(5) *sıyła-* (saygı duy-) > *sıylas-* (birbirine saygı duy-)

Eki halıq ejelden bir-birin qurmettep, tipti, quda jet-jat bolıp *sıylasıp* kele jatır.

“İki halk, birbirlerine yabancı olsalar bile eski çağlardan beri birbirlerine saygı duyuyorlar, hatta birbirine dünür oldular.” (KC)

(6) *tüsin-* (anla-) > *tüsinis-* (anlaş-)

Biraq biriniñ oyındağısın biri aytpay-aq tüsinisti.

“Ama diğeri diğerinin ne düşündüğünü konuşmadan birbirlerini anladılar.” (KC)

Tüm bu yukarıdaki gösterilen örneklerde geçişli fiiller geçişsiz fiillere dönüşmüştür ve karşılıklı ortaklık eylemi gösterir. Yani örneklerdeki her öznenin diğer özneyi etkilediği durumlar oluşmuştur.

İşteş yapı cümlelerdeki özneler, bu tür gramatikal bağlamda belirtilir:

a. Çokluk eki kullanılan adlar aracılığıyla:

(7) Jastar *süyisti.*

“Gençler öpüştüler.”

b. Birkaç özne aracılığıyla

(8) Arman men Ayaulım *quşaqtastı.*

“Arman ile Ayaulım kucaklaştılar.”

c. Birincisi bir isim, ikincisi ise vasıta eki, bazen yönelme durumuyla, bazen de belirtme durumu aracılığıyla ifade edilir:

(9) Altay ağasimen *tildesti*.

“Altay ağabeyi ile konuştu.”

d. *Ekewi* (ikisi), *üşewi* (üçü), *bäri* (hepsi) gibi genelleme kelimelerin özne olarak kullanması ile:

(10) Bul *ekewi* Riga soğısının keyin *ayrılısıp* edi

“Bu ikisi Riga savaşından sonra ayrılmışlardı.”

Mamanov (2014: 52), işteş çatının ilk özelliği, eylemin birden fazla özne tarafından gerçekleştirilmesi olduğunu belirtir. Yani, fiile işteş çatı ekleri eklenerek gramatikal form değişir ve eylem birkaç özne tarafından ortaklaşa gerçekleştirilir. İşteş yapıda özneler genellikle insan veya diğer canlılar olur. Çünkü eylemi yalnızca gerçekleştirebilenler bir işteş durumunda olabilirler. Mamanov (2014: 53) ancak, bu durumda istisnalar da bulunduğunu vurgular. *Tiyis-* (dokun-), *qaqtığıs-* (çarpış-), *soqtığıs-* (çarpış-), *soğılıs-* (çarpış-) gibi örneklerde, eylem kılıcı cansız olan nadir durumlar mevcuttur. Ancak bu örneklerde özne konumundaki unsurların ardında canlı bir kılıcı yine sezilir. Aşağıdaki (11) örneğinde *kölik* “arabanın” kendi kendine çarpışması düşünülemez.

(11) *Soq-* (vur-, çarp-) > *soqtığıs-* (çarpış-)

Jol apatında 4 kölik *soqtığıstı*

“Kazada 4 araba çarpıştı.”

(12) *Soq-* (vur-, çarp-) > *soğıl-* (çarpıl-) > *soğılıs-* (çarpış-)

AQŞ uşağı Japoniyada *soğılıstı*.

“ABD uçağı Japonya’da çarpıştı.”

Geçişsiz Fillerle Ortaklık ve Çokluk

Hasanova (1967: 174), işteş çatı eklerinin neredeyse tüm fiillere eklenebileceğini belirtmektedir. Ancak, eklediği anlamların farklılık gösterebileceğini ve cümledeki işlevlerinin de değişebilir. Bu durumun birinci nedeni, eklenen kökenin anlamsal çeşitliliğidir. İşteş çatı ekleri, eklenen geçişsiz fiillerde eylem ile öznenin arasındaki bağı sağlayan bir gramer aracı olarak hizmet eder ve genelde ad tümcelerinin 3. şahıs çoğulunu göstermek için kullanılır.

Kazakçada geçişsiz fiillere işteş çatı ekleri eklenmesi daha kısıtlıdır. Modern Türkçede *uçuş-* işteş yapısı varken, Kazakçada böyle bir işteş fiil bulunmaz. Buna karşılık

Kazakçada geçişsiz fiillerden üretilen işteş yapılar Modern Türkçede kullanılmaz. Geçişsiz fillere işteş ekleri eklenerek işteşlik ya da çokluk/birliktelik anlamlarını veren durumlar aşağıda verilmiştir:

- (13) *jügir-* (*koş-*) > *jügiris-* (*koşuş-*)
 “Attan’ degen dawıstı estisimen er azamat öre turıp, jügen alıp jılqığa *jügiristi*.
 “Attan/haydi’ sesini duyan adamlar ayağa kalktı ve dizginlerini alarak atın yanına koşuştular.” (KC)
- (14) *otur-* (*otur-*) > *otırıs-* (*birlikte otur-; birkaç kişi otur-*)
 Üş batır qarşaday qara balanı ortağa alıp , tize bügip *otırıstı*.
 “Üç kahraman, ortada esmer bir çocukla birlikte dizlerini çökerek oturdular.” (KC)
- (15) *şula-* (*gürültü yap-*) > *şulas-* (*birlikte gürültü yap-; birkaç kişi gürültü yap-*)
 Maşıynağa minip qalğan qızdar *şuwlasıp* öleñ ayta bastadı.
 “Kızlar arabaya binip gürültü yaparak şarkı söylemeye başladılar.” (KC)
- (16) *quwan-* (*sevin-*) > *quwanıs-* (*birkaç kişi sevin-*)
 “Täwelsizdiktiñ iygi şarapatı Ulı Abayğa da tietin boldı ğoy” - dep *quwanıstı*.
 “Abay da bağımsızlıkla kutsandı" diye sevindiler.” (KC)

Bazen işteşlik ekleri ilgili fiilin anlamını değiştirir ve sözlükselleşir. Yani bazı geçişsiz fiilere eklenerek tam işteşlik anlamı veren, ancak fiil kökünün anlamının değiştiği durumlar mevcuttur. Bu örnekler ilgili fiilin sözlükselleşmesinden dolayı Kazakça sözlüklerde de bulunur.

- (17) *kel-* (*gel-*) > *kelis-* (*anlaş-*)
 Böjey men Maybasar *kelispey* qaptı.
 “Böjey ile Maybasar anlaşamamışlar.”
- (18) *tap-* (*bul-*) > *tabıs-* (*barış-*)
 Qusanmen şabıspayıq, onan da jönin tauwıp *tabısayıq*.
 “Quşan ile savaşmayalım, onun yerine anlaşıp barışalım.” (KC)

Bazı işteş yapılardaki cümlelerde doğa isimlerinin anlamını veren cansız isimler de özne olabilir. Ancak, bu tür durumlar genellikle edebi metinlerde metafor olarak kullanılır. Örnekler:

jumiy- (*gülümse-*) > *jümünda-* (*gülümse-*) > *jümündas-* (*gülüş-*)

kül- (*gül-*) > *külimde-* (*gülümse-*) > *külimdes-* (*gülüş-*)

äzil (şaka) > *äzildes-* (şakalaş-)

- (19) Aspanda juldızdar *jımıñdasıp*, bir-birine *külimdesip*, *äzildesken* tärizdi
“Gökyüzündeki yıldızlar birbirine gülümseyip, şakalaşmış gibi.”
- (20) Kökte juldız *jımıñdasıp*, jas aqın süygenimen sıbırlasıp.
“Gökyüzünde yıldızlar birbirine gülümseyip, genç şair sevgiliyle fısıldaşır.”
(KC)

Yardım Etme

Kazakçadaki işteş yapının Türkiye Türkçesinden ayrılan önemli bir özelliği, “yardımcılık” (assistive) özelliği sergilemesidir. Eylemi temel yapan bir kişi ve ona yardımcı olanlar arasında işteş çatı ekleri kullanılarak gerçekleştirilir ve oluşan işteşlik anlamı “yardım etme”dir.

- (21) *üy sal-* (ev yap-) > *üy salıs-* (ev yapmaya yardımcı ol-)
a. Timur üyin *salıp* jatır.
“Timur evini yapıyor/inşaat ediyor.”
b. Timurdñ dosı Alişer oğan üyin *salısıp* jür.
“Timur’un arkadaşı Alişer ona evini yapmaya/inşaat etmeye yardımcı oluyor.”
- İki ya da daha fazla öznenin ortak nesne aracılığıyla gerçekleştirilen; eylemi temel yapan bir kişi ve ona yardımcı olan durumlar aşağıda sıralanmıştır:
- (22) *äkel-* (getir) > *äkelis-* (getirmeye yardım et-; birkaç kişi getir-)
Eki jigit qonaqtñ zattarın *äkelesip*, kömektesip jür.
“İki genç misafirlerin eşyalarını getiriyorlar, yardımcı oluyorlar.”
- (23) *apar-* (götür-) > *aparıs-* (götürmeye yardımlaş-; birkaç kişi götür-),
Aydos Beysenmen birge attardı kütisip, Ertiske swaruwğa *aparıstı*.
“Aydos Beysen ile birlikte atları gütmeye ve onları İrtys'e götürmeye yardım etti.” (KC)
- (24) *jiyna-* (topla-) > *jiynas-* (toplamaya yardım et-; birkaç kişi topla-)
Akniyet Bibijanğa zattardı *jiynastı*.
“Akniyet Bibijan’a eşyaları toplamaya yardım etti.”
- (25) *sal-* (yap-, koy-) > *salıs-* (yapmaya yardım et-; birkaç kişi yap-; el birliği yap-)
Alişerge dostarı kelip üyin *salıstı*.
“Alişer’in arkadaşları gelerek evini yapmaya yardım ettiler.”
- (26) *baq-* (güt-) > *bağıs-* (gütmeye yardım et-, birkaç kişi güt-)
Nemeresi qaladan kelip, atasına mal *bağıstı*.

“Torunu şehirden gelerek dedesine hayvan gütmeye yardımlaştı / yardım etti.”

- (27) *tası-* (taşı-) > *tasıs-* (taşımaya yardımlaş-, birkaç kişi taşı-)
 a. Jas bala atağa suwın *tasıstı*.
 “Genç çocuk dedeye suyunu götürmeye yardım etti.”
 b. Auwıl adamdarı biri qalmay suw *tasıstı*.
 “Bütün köylüler su taşıdılar.”

(27) (a) ve (b) örneklerinde görüldüğü gibi, işteş çatı ekleri hem birliktelik hem de yardım etme anlamında kullanılabilir. Metnin içeriğine bağlı olarak, işteşlik kullanımının hangi işlevi üstlendiğini belirleyebiliriz. Tüm yardım etme işteşlik örneklerinde yardım eden kişi ve yardım edilen kişi gösterilmektedir. Bu şahısların / aktörlerin gösterilmesi işteşliğin yardım etme görevinde kullanıldığının ispatı / ipucu olabilmektedir.

Kazakçada sözlüklerde yukarıdaki yardım etme anlamındaki işteş varyantlar nadir olarak bulunur. Kazakça sözlükte ancak *salıs-* fiili “(bir iş için) el birliği yapmak” olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Bunun dışında, diğer işteş yapılar sözlükte ayrı bir sözcük olarak bulunmaz.

İşteşlik Ekinin Diğer Çatı Ekleriyle Kullanılması

Ettirgen çatı ekleri eklenmesiyle geçişsiz fiillerden geçişli fiillere dönüşen yeni fiil köklerine *-Is* ekleri eklenerek *kiyin-dir-is-* (giyindirmeye yardımlaş-), *otur-ğız-is-* (oturtmaya yardımlaş-) gibi fiiller oluşturulur. Bu fiillerdeki de anlam, bir eylemi birkaç kişinin birlikte yardımlaşarak gerçekleştirmesidir.

- (28) *kiyindir* (giyindir) > *kiyindirıs-* (giyindirmeye yardım et-)
 Balalardı *kiyindirısıp* jiber.
 “Çocukları giyindiriver.”
- (29) *oturğız-* (oturt-) > *oturğızıs* (oturtmaya yardım et-)
 Apanı kölikke *oturğızısıp* jiber.
 “Nineyi oturtmaya yardım et.”
- (30) *öşir-* (sil-) > *öşiris-* (siliver-, silmeye yardım et-)
 Basım meniñ öşirğış, käne bärin öşiris.
 “Kafam benim silgidir, her şeyi siliver.” (Kazak Bulmacası)
- (31) *Ayrıl-* (ayrıl-) > *ayrılıs-* (ayrılış-)

Äsiya prokuwrormen urısıp ayrılıstı.
 “Asiya savcıyla tartışarak ayrıldı.” (KC)

İşteş Yapı Kuran Diğer Ekler

Ayrıca *-lAs*, *-DAs* ekleriyle de yapılan birçok işteş yapılar bulunmaktadır. Bunlarla ilgili örnekler aşağıdadır:

- (32) *muñ (dert) > muñdas-* (dertleş-)
 Bazaralı men Därkembay işindegilerin aytıp *muñdasıp* aldı.
 “Bazaralı ile Därkembay içindekilerini söyleyerek dertleşirler.”
- (33) *tatuw (barış-) > tatuwlas-* (barış-)
 Jawlasqan eki el *tatuwlastı*.
 “Savaşan iki ülke barıştılar.”
- (34) *qoş (veda) > qoştas-* (vedalaş-)
 Han men elşi musulman ğurpımen tösterine tösterin tıgızıp, quşaqtasıp *qoştastı*
 “Han ve elçi Müslüman geleneğine uygun olarak birbirlerine sarılıp vedalaştılar.” (KC)
- (35) *aqıl (akıl) > aqıldas-* (danış-, birisinden akıl al-)
 Top başıları birbirimen *aqıldastı*.
 “Grup liderleri birbirleriyle danıştılar.”
- (36) *sır (sır, gizem) > sırlas-* (sırrını paylaş-, can ciğer ol-)
 Aqırğı ret kelip, senimen sırlasuw üşin, muñdasuw üşin kelip edim.
 “Bu sefer son kez geliyorum. Seninle sırrımı paylaşmam, dertleşmem için gelmişim.” (KC)

Bu örneklerdeki *-lAs* ekleri, yapım ekleri olan *-lA* ekine işteşlik eki “-s” eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Ancak, bazı köklerde -s eksiz biçimler (**aqıl-da-*, **tatula-* gibi) anlamsızdır ve kullanılmazlar. Bu durum, bazı kalıplaşmış fiillerde bu eklerin birbirinden ayrılamayacağı anlamına gelmektedir, çünkü iki ek kalıplaşmıştır. Ancak, bazı durumlarda ayrışma gerçekleşebilir.

Imdas-, *qoltıqtas-*, *julqılas-* örneklerinde -s işteş çatı eki sonradan eklenmiştir.

im (işaret) > *imda-* (işaret ver-) > *imdas-* (işaretleş-)

qoltıq (koltuk) > *qoltıqta-* (koltukla-) > *qoltıqtas-* (koltuktaş-)

ara (boşluk) > *arala-* (gez-) > *aralası-* (konuş-)

- (37) a. Äbiş äyeline “Tur” dep *imdadı*.
“Äbiş karısına “Kalk” diye buyurdu/işaret verdi.”
- b. Bozbalamen köz qısıp *imdastı*.
“Genç oğlanla göz kırparak işaretleşti.”

İşteşlik Ekinin Sözlükselleştiği Durumlar

Bazen işteşlik ekinin fiillere yeni anlam kattığı da gözlemlenir. Kazakçadaki diğer yapılara göre, işteş çatı daha çeşitlidir ve farklılık göstermektedir. Hem geçişli hem geçişsiz fiillere eklenerek anlamlarda küçük ya da büyük anlam değişikliğini gösterdiği durumlar da vardır. Aşağıdaki örnekler bu durumları örneklendirir:

- (38) *soq-* (vur-) > *soğıs-* (savaş-)
Ol, eñ aldımen öz eliniñ bolaşağı üşin jawmen *soğısıp* jürmin dep sanaydı.
“Her şeyden önce ülkesinin geleceği için düşmanla mücadele ettiğine inanıyor.”
(KC)
- (39) *tap-* (bul-) > *tabıs-* (barış-)
Körisüw küni ağayın arasındağı eski ökpe-reniş keşirilip, tatuwlasıp *tabısadı*, arazdıq umıtladı.
“Körisüw” günü kardeşler arasındaki eski kinler affedilecek, barışılacak, düşmanlıklar unutulacaktır.” (KC)
- (40) *Kel-* (gel-) > *kelis-* (anlaş-, kabul et-)
Bäriger qarsılıq körsetpesten, qastarina ertüwge *kelisti*.
“Doktor itiraz etmedi ve onlara eşlik etme konusunda anlaşta.”
- (41) *Tart-* (çek-) > *tartıs-* (tartış-, kavga et-, dövüş-)
Finaldıq jekpe-jekte Qazaqstandıq eki sportşı *tartıstı*.
“Son tartışmada iki Kazakistanlı sporcu dövüştü.”

İşteş çatı ekleri yeni isimler türetmede de güçlü bir araçtır. Özellikle öbeklerde yeni kelimeler oluşturur:

alıs-beris (alışveriş)
kiris-şığıs (giriş-çıkış)
qulaq qağıs (duyulanlar)
köz qaras (bakış)
bet alıs (rota)
jüris (yürüyüş)
soğıs (savaş)
aytıs (aytış)
tabıs (kazanç)
tartıs (yarışma, kavga)

talas (yarışma) vb.

Yukarıdaki örneklerin birçoğu hala işteş anlamlarını korumaktadır.

3.2. ANALİTİK ARAÇLARLA KURULAN İŞTEŞ YAPILAR

Kazakça, diğer Türk dilleri gibi yukarıdaki eylemcil işteş yapıların yanında işteşlik zamiriyle yapılan yapılara da sahiptir. Kazakçada analitik araçlarla işteşlik genellikle *birbiri* (birbirini) kelimesinin kullanımıyla sağlanır. Bu zamir, dönüşlülük zamirinde olduğu gibi, bir öncüle sahiptir. Zamir ve öncül aynı varlığı / adı karşılar. İşteşlik zamiri genellikle öncülüyle aynı cümle içindedir. İşteşlik zamirinin öncülüyle aynı cümle içinde olması işteşlik zamirini diğer zamirlerden ayırır.

(42) *kör-* (gör) > *birbirin kör-* (birbirini gör-) > *köris-* (görüŖ-)

- a. Asan Üsen'di kördi. Üsen Asan'dı kördi.
“Asan Üsen'i gördü. Üsen Asan'ı gördü.”
- b. Asan men Üsen *birbirin kördi*.
“Asan ile Üsen birbirini gördü.”
- c. Asan men Üsen *köristi*.
“Asan ile Üsen görüştüler.”

(43) *süy-* (öp-) > *birbirin süy-* (birbirini öp-) > *süyis-* (öpüş-)

- a. Anası kızın süydi. Kızı anasın süydi.
“Annesi kızını öptü. Kızı annesini öptü.”
- b. Anası men kızı *birbirin süydi*.
“Annesi ile kızı birbirini öptüler.”
- c. Anası men kızı *süyisti*.
“Annesi ile kızı öpüştüler.”

Yukarıdaki (42) ve (43) örnekleri *birbiri* sözcüğünün Kazakçadaki temel işteş kullanımlarını verir. Örneklerdeki “a” cümleleri iki ayrı etken cümle iken, “b” ve “c” cümleleri farklı kuruluştaki işteşlik yapını oluşturmaktadır. “b” analitik araçla, yani belirtme durumuyla kodlanan *birbirin* “birbirini” kelimesi yardımıyla yapılırken, “c” cümlesi morfolojik bir araçla (işteşlik eki *-(I)s*) yapılmıştır.

“b” analitik araçla yapılan örneklerde özneler birleşse de, doğrudan nesne olan *birbiri* kelimesi bulunur ve fiil yine iki üyeli (özne ve nesne) kalır. Fiilin hem özneleri (*Anası*,

qızı) hem de nesnesi (*birbirin*) bulunur ve fiilin değeri/aldığı üyeler sayısı değişmez. “c” örneklerinde ise sadece özneler bulunurken, fiilin nesnesi yoktur. İşteşlik eki *-(I)s* yardımıyla nesnelere özne konumuna geçmiştir ve fiilin değeri azalmıştır.

Bu tür kullanımlar Kazakçada oldukça sık görülür. Ancak analitik işteşlik yapılarının içerdiği *birbiri* (birbirini) nesnesi sebebiyle, bir değer değişikliği meydana gelmez.

3.3 DEĞERLENDİRME

İşteş yapılar, Kazakçada hem anlamsal hem de gramatikal açıdan dikkat çekici özelliklerle sergiler. Bu yapılar genellikle geçişli fiillere eklenerek geçişsiz hale getirilir ve böylece eylemin aldığı üyelerin sayısı azalır. Nesnenin özne konumuna geçmesi veya vasıta ve yönelme durum ekleriyle kodlanarak cümlede bulunması gibi durumlar sıkça görülür. İşteş yapılar, cümlenin sözdizimini etkileyerek fiilin morfolojisi dışında ana katılımcıların (özneler ve nesnelere) sözdizimsel durumunu da önemli ölçüde değiştirir.

Hasanova (1967: 174), işteş çatı eklerinin neredeyse tüm fiillere eklenebileceğini belirtmektedir. Ancak, eklediği anlamların farklılık gösterebileceğini ve cümledeki işlevlerinin de değişebileceğini ifade etmektedir. Bu durumun birinci nedeni, eklenen fiil kökünün anlamsal çeşitliliğidir. İkinci olarak, fiilin geçişli veya geçişsiz olması da önemlidir. İşteş çatı ekleri, eklenen geçişli fiillerin çoğunda öznelerine işteşlik ve ortaklık anlamı katar.

Kazakçada işteş yapılar Türkiye Türkçesine göre daha fazla anlamsal çeşitliliğe sahiptir. Bu yapılar birliktelik, ortaklık ve karşılıklık gibi farklı anlamlar taşıırken, yardım etme anlamı içinde kullanılabilirler. Cümlenin içeriğine bağlı olarak, işteş yapıların hangi görevde kullanıldığını belirlemek mümkündür. Genellikle yardım etme anlamı işteş yapılarda yardım eden kişi ve yardım edilen kişiler gösterilmektedir, böylece hangi görevde kullanıldığını daha kolay anlayabilmekteyiz.

Kazakçada eylemcil işteş yapılar Modern Türkçe ile benzerlikler ve farklılıklar gösterir. Modern Türkçedeki eylemcil işteş yapılar genellikle sözcükselleştiği ve Kazakçadaki kadar yaygın olmadığı söylenebilir. Modern Türkçedeki geçişsiz fiillere eklenen işteş yapılar Kazakçada daha kısıtlıdır (*uçuşmak – *uşısuw*). Ayrıca, işteş yapılar Kazakçada hem birlikte hareket etme hem de yardımlaşma anlamında kullanılırken, Türkçede bu

türlerin doğrudan karşılıkları bulunmamaktadır. Fiil gövdeleri dışında, dönüşlü ve ettirgen eklerle işteş yapılar Kazakçada sıkça kullanılırken, bu yapılar Türkçede benzer sıklıkta görülmez (*kiyindirisiw* – giyindirmeye yardım etmek vb.).

Sonuç olarak, işteş yapılar dilin yapısal ve anlamsal özelliklerini etkileyen önemli morfolojik yapılarıdır. Kazakçada yaygın olarak kullanılan işteş yapılar, dilbilimsel araştırmalarda üzerinde daha fazla çalışılması gereken zengin bir alandır.

4.BÖLÜM

ETTİRGEN YAPI

Kazakçada ettirgen yapı (*özgelik etis*), eylemin bir başka özne tarafından gerçekleştirildiğini belirten bir değer değiştirme yapısıdır. Ettirgen yapı, diğer değer değiştirme yapılarıyla kıyasla en yaygın olarak kullanılan ve birçok fiile kolaylıkla eklenebilen bir yapıdır. Ettirgen yapı kompleks bir anlama sahiptir. Bir ettirgen yapının anlamı gerçekleşen iki olayı içerir. Örneğin *Ali Ahmet'e kitabı okuttu* gibi bir ettirgen yapı *Ali'nin bir güç uygulaması* ve sonuçta da *Ahmet'in kitap okuması* anlamlarını kapsar. Bu açıdan ettirgenlik, iki olay arasındaki ilişkinin tek bir cümlede açıkça yakalandığı dilsel bir araçtır. Ettirgen yapılar farklı araçlarla yapılabilir ve her aracın anlam alanı kısmen birbirinden farklıdır. Dillerde ettirgen yapılar özel bir konuma sahiptir.

Kazakçada kullanılan ettirgenlik ekleri Türkiye Türkçesindeki gibi çok çeşitlidir:

-t,

-Dir (-tur, -tir, -dır, -dir)

-Gız (-qız, -kiz, -ğız, -giz)

-Ar (-ar, -er)

-Ir (-ır, -ir)

-Gar (-qar, -ker)

-qır,

-dar,

-set

Ettirgenlik ekleri, oldukça çeşitli olmalarına rağmen, her fiil için genellikle belirli bir ek kullanılır. Belirli bir fiile hangi ettirgenlik ekinin ekleneceğine dair kesin bir dilbilgisel kuralın bulunmadığını ifade edebiliriz. Ettirgenlik ekleri ünlü ve ünsüz uyumuna (Kazakçada ünsüzler 3 gruba ayrılır) vb. göre eklenir, ancak buna uymayan uzun zaman önce kalıplaşan durumlar da oldukça çoktur.

Kazakçada ettirgen yapıda ünsüzlere biten fiillere en sık gelen ekler şunlardır: *-tur, -tir, -dır, -dir, -qız, -kız, -ğız, -giz*.

Asıq- (acele et-) > *asıqtır-* (acele ettir-)

kel- (gel) > *keltir-* (getir-)

jaz- (yaz-) > *jazdır-* (yazdır-)

ayt- (söyle-) > *ayqız-* (söylettir)

bar- (git-, var-) > *barğız-* (götür-)

Ünlülere biten fiillere en sık *-t, -giz* ekleri kullanılır:

oyna- (oyna-) > *oynat-* (oynat)

qara- (bak-) > *qarat-* (bakmasını sağla-)

je- (ye-) > *jegiz-* (yedir-)

Bazı ekler oldukça nadir kullanılır, örneğin, *kör-set-* (göster-) ve *au-dar-* (çevir-) gibi ekler pek yaygın değildir. Günümüzde birkaç fiil köküne farklı ettirgenlik ekleri rahatlıkla eklenebilmektedir. Örneğin *jaz-* fiili hem *jazdır-* hem de *jazğız-* biçiminde iki farklı biçimde ettirgen yapılabilmektedir.

Jaz- (yaz-) > *jazdır-* / *jazğız-* (yazdır-)

al- (al-) > *aldır-* / *alğız-* (aldır-)

öt- (geç-) > *ötkiz-* (geçir-) / *ötkir* (keskin) vb

Bir olayın ikinci bir olayın oluşmasına yol açmasına ettirgenlik denir. Ettirgen, cümlenin morfosentaktik yapısını çeşitli şekillerde değiştiren, ayrıca önemli ölçüde semantik yapısını da etkileyen bir işlemdir. Ettirgenlik, “fiile, yani eyleme neden olmak” anlamına gelen bir değer değiştirme yapısıdır. Böylece ettirgen bir yapıda temel önermeye “neden” anlamı ve yeni bir kılıcı anlamsal rolü ortaya çıkar. Ettirgen yapılarda mutlaka yeni bir özne eklenir.

Dilbilimde, ettirgen yapılar, cümlenin sözdiziminde önemli değişikliklere yol açtıkları için, bu yapılar çeşitli açılardan detaylı bir biçimde incelenmiştir. Comrie (1989) ettirgen yapıları a) Formal parametre b) Anlamsal parametre olmak üzere iki grupta inceler. Anlamsal açıdan bakıldığında ettirgen yapılar, doğrudan yapılma veya dolaylı yapılma anlamı ifade eder. Formal olarak ise ettirgen yapılar üç grupta incelenir: a) biçimbilgisel (morfolojik) ettirgen yapılar b) Analitik ettirgen yapılar c) Sözcüksel ettirgen yapılar (akt. Erdem, 2017: 147). Aşağıdaki bölümde sırasıyla bu bölümler Kazakça örneklerle incelenecektir.

4.1.BİÇİMBİLGİSEL ETTİRGEN YAPILAR

a) Geçişsiz Fiillerin Ettirgen Yapılması

(1) *kül-* (gül-) > *küldir-* (güldür-)

a. Bala küldi.

“Çocuk güldü.”

b. Äkesi balasın küldirdi.

“Babası çocuğunu güldürdü.”

(1a) örneği geçişsiz etken bir cümleyi temsil etmektedir. Fiilin bir üyesi vardır: *bala*. Ettirgen yapılan (1b)’de ise fiilin artık iki üyesi vardır: özne (*äkesi*) ve nesne (*balasın*). Bu işlemde görüldüğü gibi ettirgen yapıların, fiilin aldığı üye sayısını artırdığı söylenebilir. Sebep olan kişi, cümleye yeni eklenen üye (*äkesi*) zorunlu olarak Özne pozisyonunda yer alır ve etken cümlenin öznesini ettirgen yapıda özne olmayan (non-Subject) bir konuma atar. Geçişsiz fiilin öznesinin taşınabileceği ilk uygun pozisyon “Nesne” pozisyonudur ve bu pozisyonda semantik açıdan da maruz kalan üye rolünü üstlenir.

Tablo 9: Ettirgen Yapı Tablosu

X	[...]	→	Sebep olan	X (maruz kalan)	[...]
Y	[...]		Özne	Özne Olmayan	[...]

Etken cümledeki özne, ettirgen yapıda konumunu değiştirmektedir. Fiilin geçişli-geçişsizliğine göre öznenin alacağı konumunu belirleyebiliriz. Değişimlere bakacak olursak, (1a) etken cümledeki geçişsiz fiilin (*kül-*) öznesi (*bala*), ettirgen yapıda nesne konumuna (*balasın*) geçmiştir.

Ettirgen yapıda, eylemin başka birinin aracılığıyla gerçekleştirildiği dikkate alındığında, cümlede aslında iki öznenin bulunduğu söylenebilir, özellikle geçişli fiillerde. Birincisi, eylemi dolaylı olarak etkileyen ve cümlede isim olarak özne pozisyonunda olan ve işi yaptıran özne (*causer*), hem mantıksal hem de gramatikal açıdan öznedir. İkincisi ise, eylemi doğrudan gerçekleştiren kişi (*causee*), kılıcıdır ve cümlede genellikle doğrudan nesne, dolaylı nesne olarak yönelme veya çıkma durumlarıyla ilişkilendirilen veya vasıta ekleriyle ettirgen yapıda yer alır, hatta bazen cümlede söylemsel nedenlerden dolayı hiç belirtilmeyebilir.

Ettirgenlik ekleri, hem geçişli ve hem de geçişsiz fiillere kolaylıkla eklenebilir. Ancak bu eklerin eklendiği fiilin anlamı ve cümle yapısı önemli ölçüde değişebilir. Mamanov (2014: 41-42), geçişsiz fiillerin ettirgen yapıya dönüşmediğini, yalnızca geçişsiz yapıların geçişli yapıya dönüştürüldüğünü öne sürmektedir. Bu bağlamda, bazı geçişsiz fiillere ettirgen çatı ekleri eklense bile ettirgen yapı olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Türkiye Türkçesinde de benzer bir anlayış vardır. Bazı gramerlerde (Yücel, 1999: 229, Börekçi, 2004: 493) geçişsiz fiillerden üretilen yapılar ettirgen yapılardan ayrı tutulmakta ve “oldurgan” olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada geçişsiz fiillerin ettirgen anlam oluşturmamasından dolayı böyle bir ayırım yapılmayacaktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi ettirgen yapılarda, bir olayın ikinci bir olayın gerçekleşmesine neden olur. Yani ettirgen yapılarında etkilenen üye her zaman bir canlı kişi olmayabilir; cansız nesnelere de etkilenenler arasında yer alabilir. Bir kişiyi bir

eylemi gerçekleştirmeye zorlamakla kalmayıp, bir nesnenin de bir eyleme maruz kalmasını ettirgenlik kavramı içerisinde değerlendirebiliriz. Geçişsiz fiillere ettirgenlik ekleri eklenerek, fiillerin geçişli yapıya dönüştürülmesiyle fiilin aldığı üye sayısı artmış olur ve ettirgenliğe uygun bir anlam alanı kazanmış olur. Aşağıda verilen örnekler bunu durumu gösterir:

(2) *sön-* (sön-) > *sön-dir-* (söndür-) > *sön-dir-t-* (söndürt-)

a. *Şam söndü.*

“Lamba söndü.”

b. *Bala şamdı söndürdü.*

“Çocuk lambayı söndürdü.”

c. *Äkesi balağa şamdı söndürttü.*

“Babası çocuğa lambayı söndürttü.”

(2a) cümlesi etken cümledir, *şam* “lamba” kendisi mi söndü ya da herhangi bir dış etkiden mi söndü belli değildir. (2b) örneğinde *şam* “lamba” kendiliğinden sönmemiştir, birisi tarafından söndürülmüştür. Yani, *Bala* “çocuk” lambanın sönmesine sebep olmuştur ve lambanın sönmesine yol açmıştır. *Söndür-* “söndür-” biçimi ettirgenlik eki sayesinde geçişli fiile dönüşür ve etken cümledeki fiilin öznesi olan *şam* artık nesne konumuna geçmiştir. Bu cümlede *söndür-* “söndür-” eyleminin öznesi ve doğrudan eylemi gerçekleştiren kılıcısı tek kişi *bala* “çocuktur”, maruz kalan ise *şam* “lambadır”.

Bununla birlikte, bu oluşturulan geçişli fiile daha sonra bir ettirgen çatı eklenerek fiil bir derece daha ettirgen yapılabilir. Örneğin, (2c) cümlesinde, *äkesi* “babası” eylemin öznesi olmasına rağmen doğrudan fiili gerçekleştiren kişi değildir; sadece eylemin gerçekleştirilmesini sağlayan bir emir vericidir. İkinci özne, *balağa* “çocuğa” yönelme durumundaki dolaylı nesne konumundadır ve gerçek fiili gerçekleştiren kişidir, belirtili nesne olan “lamba” ise cümledeki konumunu korur (Qasabek, 2005: 328).

Geçişsiz fiillerden ettirgen yapma örnekleri oldukça çoktur, çünkü ettirgenlik kolaylıkla neredeyse her fiile eklenmektedir. Geçişsiz fiillerden üretilmiş birkaç örnek aşağıdadır:

(3) *qayna-* (kayna-) > *qaynat-* (kaynat-) > *qaynatqız-* (kaynattır-)

a. *Şay qaynadı.*

“Çay kaynadı.”

b. *Ali şay qaynattı.*

“Ali çay kaynattı.”

- c. Ali Armanğa şay *qaynatqızdı*.
“Ali Armana çay kaynattırdı.”

(4) *pis-* (piş-) > *pisir-* (pişir-) > *pisirt(kiz)-* (pişirt-)

- a. Tamaq keş *pisti*.
“Yemek geç pişti.”
- b. Arman keşe tamaq *pisirdi*.
“Arman dün yemek pişirdi.”
- c. Aygül apa nemeresine tamaq *pisirtkizdi*.
“Aygül nine torununa yemek pişirtti.”

(5) *aq-* (ak-) > *ağız-* (akıt-) > *ağızdır-* (akıttır-)

- a. Köz jası suwday *ağıp*, renjuwli kele jatr.
“Gözyaşları su gibi akarak, üzülererek geliyor.” (KC)
- b. Suwdı köp *ağızba*, ısırap boladı.
“Suyu fazla akıtma, israf olur.”
- c. Zattarın eşkim tappasın dep suğa *ağızdırıp* jiberdi.
“Eşyalarını kimse bulamaması için suya akıttırdı.”

(6) *jür-* (yürü-) > *jürgiz-* (yürüt-, sür-) > *jürgizdir-* (sürdür-)

- a. Sauwle apay mektepke jayau *jürip* baradı.
“Sauwle hoca okula yürüyerek gider.”
- b. Joşıbay aldıñğı ay kölik *jürgizip* üyrenip aldı.
“Joşıbay geçen ay araba sürmeyi (yürütmeyi) öğrendi.”
- c. Janserik kölikti Joşıbayğa *jürgizdirdi*.
“Janserik arabayı Joşıbayğa sürdürdü.”

(7) *bar-* (git-) > *barğız-* (götür-, gitmesini sağla-)

- a. Äje jıl sayın awılğa *barıp* turadı.
“Nine her sene köye gider.”
- b. Nemereleri äjesin awılğa *barğızdı*.
“Torunları ninesin köye götürdü.”

(8) *kül-* (gül-) > *küldir-* (güldür-)

- a. Ayjan küldi.
“Ayjan güldü.”
- b. Arman Ayjandı küldirdi.
“Arman Ayjan’ı güldürdü.”

Tüm bu örneklerde görüldüğü gibi *Kazakçada* her ettirgenlik eki ettirgen yapının üye sayısını arttırmakadır. Geçişsiz fiillere geçişliye, geçişli fiillere çift geçişliye dönüştürür.

b) Geçişli fiillerin Ettirgen Yapılması

Fiilin üye yapısı / geçişlilik derecesi etken cümlelerin ettirgen yapıdaki konumunu etkilemektedir. Yukardaki örneklerde görüldüğü gibi, geçişsiz fiilin öznesi ettirgen yapıda belirtilen nesne konumuna yerleşmektedir. Eğer geçişli bir fiil ettirgen yapıyorsa geçişli fiilin öznesi ettirgen yapıda, nesne pozisyonu dolu olduğu için yerleşebileceği konum dolaylı nesnedir. Aşağıdaki örnek bu durumu göstermektedir.

(9) *jaz-* (yaz) > *jazdır-* (yazdır-)

- a. Ospan hat jazdı.
“Ospan mektup yazdı.”
- b. Arman Ospanğa hat jazdırdı.
“Arman Ospan’a mektup yazdırdı.”

(9a)’nın öznesi *Ospan*, ettirgen yapıda, doğrudan nesne pozisyonu dolu olduğu için yönelme durum ekini almıştır. Ettirgen yapının gereği olarak da *Arman* ettirgen yapıya eklenmiştir. (9a) örneğindeki geçişli cümledeki özne *Ospan*’ın anlamsal rolü kılıcıdır, eylemi gerçekleştiren kendisidir. (9b) ettirgen cümlesinde *Arman* özne olarak belirtilir ancak eylemi doğrudan kendisi gerçekleştirmez, dolaylı olarak işin gerçekleşmesini sağlar; asıl eylemi gerçekleştiren temel özne ve kılıcı, *Ospan*’dır. Bu bağlamda, cümledeki öznenin gerçekleştirilen eylemle dolaylı bir ilişkisi olduğu ve asıl eylemi gerçekleştiren kişinin ayrıca belirtildiği açıkça ifade edilmektedir.

Geçişli fiillere ettirgenlik ekleri eklendiğinde, eylemi doğrudan gerçekleştiren öznenin yanı sıra, genellikle yönelme ya da belirtme durumundaki ikinci özne (kılıcı) ortaya çıkar. Bu durumda, geçişli fiil içeren cümlede, eylemi gerçekleştiren nesne ile özne arasındaki ilişki genellikle belirgin olur.

(10) *ayt-* (söyle-) > *ayttır-* (söylet-)

- a. Kezinde atamız öleñdi qatırıp *aytuwşı* edi.
“Eskiden dedemiz şarkıyı güzelce söylediler.”
- b. Ol dombıranı özi tartıp, äñdi bizge *ayttıratın*.
“O dombırayı kendisi çalıp şarkıyı ise bize söylettirirdi.”

- (11) *sura-* (sor-) > *surat-* (sordur-, rica et-)
 a. Äkem muğalimnen kitap *suradı*.
 Babam hocadan kitap sordu.
 b. Äkem bizdi muğalimnen kitap *suratıp* jiberdi
 “Babam bizi hocamızdan kitap almamız için gönderdi.”
- (12) *al-* (al-) > *aldır-* (aldırt-)
 a. Almas jaña kitaptar *alıp turadı*.
 “Almas her zaman yeni kitapları alır.”
 b. Yersultan Almasqa jaña kitaptar *aldırıp turadı*.
 “Yersultan, Almas’a yeni kitapları aldırır.”

(10-12) örneklerindeki geçişli fiilli ettirgen cümlelerde dolaylı nesne pozisyonunda olan, ancak eylemi doğrudan gerçekleştiren kişiler / kılıcılar *bizge* “bize”, *bizdi* “bizi”, *Almasqa* “Almas’a”, yönelme ve belirtme hâl ekleriyle ifade edilmişlerdir.

Geçişli ve geçişsiz fiillerin ettirgen yapılmalarında biraz farklılık gösterdiğini ve farklı aşamalardan geçtiğini aşağıdaki örneklerde (13-14) görebiliriz.

- (13) Geçişli fiil: *aqta-* (beyazla-) > *aqtat-* (beyazlat-)
 a. Ayşa üyin *aqtadı*.
 “Ayşe evini beyazladı”
 b. Ayşa üyin molyarğa *aqtattı*.
 “Ayşe evini işçiye beyazlattı.”
- (14) Geçişsiz fiil: *ağar-* (beyazlan-, beyaz ol-) > *ağart-* (beyaza boyay-) > *ağarttır-* (beyaza boyattı-)
 a. Üy *ağardı*.
 “Ev beyaz oldu.”
 b. Ayşa üyin *ağarttı*.
 “Ayşe evini beyazlattı / beyaza boyadı.”
 c. Ayşa üyin molyarğa *ağarttırdı*.
 “Ayşe evini işçiye beyaza boyattı.”

Geçişli fiil olan *ağar-* “beyazla-” ise ettirgenlik eki sayesinde geçişliye dönüştü ve ev kendiliğinden beyazlanmadı, ettirgen cümlede maruz kalarak birisi tarafından beyazlatıldı. Artık ettirgene dönüşen geçişsiz fiil nesne (*üyin*) gerektiriyor. Dolayısıyla, *ağart-* “beyaza boyat-” biçimi geçişli bir fiildir. Bu durum, ettirgenlik eklerinin geçişsiz fiilleri geçişli hale getiren bir araç olarak kabul edilebileceğini ve fiilin aldığı üye

sayısının arttırabileceğini göstermektedir. “-t” ettirgenlik eki sayesinde nesne gerektirmeyen yapı, nesne gerektiren yapıya dönüşmektedir.

(13b) cümlesinde geçişli fiil olan *aqta-* “beyaza boyat-” fiiline ettirgenlik ekini getirerek ettirgen yapı oluşturulurken, (14c) cümlesinde geçişsiz kökenli fiil olan *ağar-* “beyazlan-” fiiline arka arkaya iki ettirgen ekini getirerek ettirgen yapı elde edilmiştir. Her iki cümlede de ettirgenlik ekleri *molyar* “işçi” kelimesiyle ilişkilendirilmektedir. Çünkü eylemi gerçekleştiren aslında odur, *Ayşa* ise yapmasını sağlayandır. Yönelme hal ekiyle işaretlenen *molyarğa* “işçiye” dolaylı nesne olarak ortaya çıkar. Eğer *aqtattı* “beyaza boyadı” veya *ağarttırdı* “beyaza boyattırdı” fiillerine “-t” veya “-tır” eklerini getirmesek dolaylı nesneye de ihtiyaç kalmazdı. Dolayısıyla, iki üyeli olan fiiller üç üyeli hale gelir. Ettirgen yapıdaki geçişli fiil, özne (*Ayşa*), nesne (*üyini* – “evini”) ve dolaylı nesne (*molyarğa* – “işçiye”) gerektirir.

(15) *Ayşa üyin molyarğa ağar + t + tır + dı*
Ayşe evini işçiye beyaza boyattırdı.

(15) cümlesinde ilk eklenen *-t* ettirgen eki, geçişsiz fiili geçişli hale getirerek yeni bir üye olan *üyin* “evini” belirtili nesnenin eklenmesini sağlamaktadır. İkinci olarak eklenen *-tır* ettirgenlik eki ise yeni bir üye olan *molyarğa* “işçiye” yönelme durumunu taşıyan dolaylı nesneyi eklemektedir. Bu durum, her eklenen yeni ettirgenlik ekinin fiilin değerini arttırdığını göstermektedir.

(16) *Asıl Beysenge jemiş ağaştarın otur + t+ qız + dı.*
Asıl Beysen’e meyve ağaçlarını ektirdi.

(17) *Men ottı Ayşa’ğa sön + dir + t + tim*
Ben alevi Ayşe’ye söndürttüm.

Çift Geçişli Fiillerin Ettirgen Yapılması

Bilindiği gibi çift geçişli fiiller 3 üyelidir. Yani Özne, doğrudan nesne ve dolaylı nesneye sahiptirler. Çift geçişli fiil ettirgen yapıya dönüştüğünde, etken cümledeki eylemin kılıcısı, yani özne, hem doğrudan nesne hem de dolaylı nesne pozisyonları dolu olduğu için eğik/oblik nesneye indirgenir. Comri'nin Ettirgen Erişilebilirlik Hiyerarşisi'ne göre neden olan kişi tarafından özne konumundan çıkarılan üye, gramer ilişkileri hiyerarşisinde aşağı indirildiği 1. Bölümde bahsedilmişti. Fiilin geçişsiz, geçişli veya çift geçişli olmasına göre, maruz kalan üyenin sırasıyla Belirtili Nesne, Dolaylı Nesne veya Oblik Nesne olarak indirildiği belirtilmelidir.

Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi çift geçişli fiil ettirgene dönüştürüldüğünde doğrudan /belirtili ve dolaylı nesnelere konumlarını korur. Bu konumlar dolu olduğu için, ettirgen yapıya eklenen yeni üye olan eylem kılıcısı özne edatla (*arqılı*) birlikte gösterilir ve eğik/oblik nesne olarak ortaya çıkar.

(18) *ber-* (ver-) > *bergiz-* (verdir-)

a. Ali Ayjanğa kitap *berdi*
“Ali Ayjan’a kitap verdi.”

b. Arman Ayjanğa Ali arqılı kitap *bergizdi*.
“Ali Ayjan’a Arman vasıtasıyla kitap verdirdi.”

Aşağıdaki tablo şu ana kadar anlatılan etken yapıdan ettirgen yapıya geçişteki gramatikal ilişki değişikliklerini verir. Tabloda en dikkat çekici şey, yukarıda da söylendiği gibi, etken yapıdaki öznenin ettirgen yapıdaki konumudur. Fiilin değer yapısına eklenen özne gramatikal hiyerarşiye uygun olarak sırasıyla nesne (doğrudan), dolaylı nesne ve oblik/eğik nesne konumuna yerleşir.

Tablo 10: Etken Yapıların Ettirgen Yapıya Geçisindeki Değişimler (Erdem, 2017: 147)

	Etken	Ettirgen
Geçişsiz fiil	Özne →	Özne Nesne
Geçişli fiil	Özne → Nesne →	Özne Nesne Dolaylı nesne
Üç değerli fiil	Özne → Nesne → Dolaylı Nesne →	Özne Nesne Dolaylı nesne Eğik nesne (arqılı)

Daha önce de belirttiğimiz gibi, ettirgenin diğer değer değiştirme yapılarına göre temel özelliği hem geçişli hem de geçişsiz fiillere kolaylıkla eklenmesidir. Aynı şekilde çift geçişli fiillere de ettirgenlik eki rahatlıkla eklenebilir:

(19) *Qoy-* (koy-) > *qoydır(tqız)-* (koydur-)

a. Äje dastarhanğa tıqqan kämpitterin *qoydı*.
“Nine masaya gizlediği tatlılarını koydu.”

b. Nemerese äjesine (äjesi arqılı) dastarhanğa tıqqan kämpitterin *qoydırtqızdı*.
“Torunu ninesine (ninesi vasıtasıyla) masaya gizlediği tatlılarını koydurdu.”

Ettirgen yapının fiilin geçişliğine göre üyelerin konumlarının değiştiğini önceden belirtmiştik. Çift geçişli fiil ettirgene dönüştüğünde, etken cümledeki eylemin kılıcısı eğik /oblik nesneye indirgenir, belirtili ve dolaylı nesnelerin konumları korunur. Bu konumlar zaten dolu olduğu için, ettirgen yapıya eklenen yeni üye olan eylemin kılıcısı edatla (*arqılı*) veya yönelme durum ekiyle gösterilir.

4.2.ANALİTİK ARAÇLARLA YAPILAN ETTİRGEN YAPILAR

Ettirgenlik, bir olayın ikinci bir olayın oluşmasına yol açmasıdır. Diller, ettirgenlik semantiği için tek bir cümle içinde farklı kodlamaya biçimleri geliştirir. Kazakça da diğer diller gibi ettirgenliği yakalamanın birçok yoluna sahiptir. Ettirgenlik doğası gereği, nedenselliği işaret etmek için birden fazla araca sahiptir: Morfolojik, analitik ve sözcüksel ettirgenlik.

Kazakça, eklemeli bir dil olduğundan, ettirgenlik yapmanın en yaygın yolu, diğer Türk dillerinde de olduğu gibi morfolojiyle sağlanır. Bununla birlikte, analitik ve sözcüksel

araçlarla yapılan ettirgen yapılara da kısaca değinmek gerekir. Bu yaklaşım, Kazakçanın yapısal özelliklerini daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza katkı sağlayacaktır.

Ettirgenlik örtük bırakılarak iki cümle basitçe yan yana getirilebilir.

- (21) Men külip edim, ol ketip qaldı.
“Ben gülmüştüm, o ise gidiverdi.”
- (22) Men külgenim üşin ol ketip qaldı.
“Ben güldüğüm için o da gitti.”
- (23) Menin külgenimnen ol ketip qaldı.
“Benim gülmemden o gidiverdi.”

Bunların hepsi iki cümle sayesinde oluşan ettirgen anlamını taşıyan yapılardır. Her cümlenin özellikleri bulunmaktadır. Nedensel bir yoruma yol açan ekler (ayrılma durumu) (23) veya açıkça ettirgen anlamı yakalamaya ayrılmış özel bir edat *üşin* “için” (22) kullanılabilir.

Kazakçada analitik araçlarla ettirgenlik genellikle *sebep bol-* “sebep ol-”, *türtki bol-* “sağla-” kelimelerinin kullanımıyla sağlanır.

- (27) *Ayşa jıladı.*
“Ayşe ağladı.”
- (28) *Ayjan Ayşanıñ jılawına sebep boldı.*
“Ayjan Ayşe’nin ağlamasına sebep oldu.”
- (29) *Ayjan Ayşanı jılattı.*
“Ayjan Ayşe’yi ağlattı.”

(29) örneği *jıla-* “ağla-” geçişsiz fiilinin etken halidir. (25-26) örnekleri ettirgen cümlelerdir, “b” analitik ettirgenliği, “c” ise morfolojik ettirgenliği yansıtır. Her iki ettirgen cümlede de değer artıyor, çünkü kimi ağlattığımız ya da kimin ağlamasına sebep olduğumuzu belirtmemiz gerekmektedir. Ancak, iki araçlı cümlelerdeki nesnelere kodlanması farklıdır: analitik yapıda nesne ilgi halinde iken, morfolojik araçlı ettirgen yapıda nesne belirtme durumundadır. Genelde, morfolojik ettirgen yapılarda nesne belirtme ya da yönelme durumunu alır. Analitik ettirgen yapılar için belirtilmesi gereken önemli bir nokta da meydana getirdiği anlamla ilgilidir. Analitik ettirgen yapılar, morfolojik ettirgen yapılara göre daha dolaylı ettirgenlik anlamı taşırlar. 21b’de *Ayjan*

dolaylı olarak (belki de istemedi) *Ayşa* 'nın ağlamasına neden olmuştur. Diğer taraftan 21c örneğinde ise *Ayjan* yapılan işte doğrudan etkisi vardır ve *Ayşa*'yı (bilerek) ağlatmıştır.

4.3.KALIPLAŞMIŞ ETTİRGEN YAPILAR

Sözcüksel ettirgen yapılar 1. Bölümde bahsettiğimiz gibi İngilizcede yaygın bir olgudur, Rusçada da aynı şekildedir. Örneğin, *kill* “öldürmek” ve *die* “ölmek” gibi biçimbilgisel olarak birbiriyle ilgisi olmayan etken ve ettirgen biçimler birbirlerinden bağımsızdır (Erdem, 2017: 147). Ancak sözcüksel ettirgenlik Türk dillerine pek özgü bir olay değildir. Zamanla düzensizleşen fiillerin bu gibi örnekleri oluşturduğu söylenebilir.

Aşağıdaki örnekler Kazakçanın tipik örnekleridir:

äkel- (getir-) ← *alıp kel-* (alıp gel-)

apar- (götür-) ← *alıp bar-* (alıp git-)

jiber- (gönder-)

(27) *kel-* (gel-) > *äkel-* (getir-)

a. Ata awıldan qalağa *keldi*.
“Dede köyden şehre geldi.”

b. Nemerese atasın awıldan qalağa *äkeldi*.
“Torunu dedesin köyden şehre getirdi.”

(28) *bar-* (git-) > *apar-* (götür-)

a. Medet dirildep suğa bardı.
“Medet üşüyerek suya gitti.”

b. Qasım Medetti dirildetip suğa apardı.
“Kasım Megdat’ı üşüterek suya götürdü.” (KC)

(29) *jiber-* (gönder-)

Äkesi qaladağı student qızına awıldan zattar *jiberdi*.

“Babası şehirdeki öğrenci kızına köyden eşyalar gönderdi.”

4.4.DEĞERLENDİRME

Ettirgenlik diğer değer değiştiren yapılarla kıyasla daha yaygın kullanıma sahiptir ve değer arttıran yapıdır. Hem Modern Türkçede hem Kazakçada birçok fiile kolaylıkla eklenir ve diğer yapılarla kıyasla, özellik edilgen yapıyla, fiilin anlamına duyarlı değildir. O yüzden çok yaygın kullanıma sahiptir. Yukarıda gördüğümüz üzere hem geçişli hem geçişsiz fiillere rahatlıkla eklenir. Ayrıca fiilin geçişliliğine göre eklenen ettirgenlik öznenin değiştiği konumu belirlenir.

Geçişsiz fiillerden ettirgen yapıldığında, özne nesne konumuna indirgenir. Geçişli fiillerin ettirgen yapılmasında ise özne nesne konumu dolu olduğu için, dolaylı nesne konumuna yerleşir. Çift geçişli fiillerde ise oblik / eğik nesneyle ettirgen yapıda yer alır, çünkü hem belirtili nesne hem de dolaylı nesne konumları doludur.

Ayrıca ettirgenlik anlamı, morfolojik aracın yanı sıra analitik araçla da yaygın kullanıma sahip olmasıdır: *sebep bol-* “sebep ol-” vb. Bunun dışında sözcükselleşen biçimler de ettirgenlik anlamı taşır: *apar-* “götür-”, *äkel-* “getir-”. Sözcükselleşen ettirgen yapılar doğrudan etkiyi gösterirken analitik araçlar yapılanlar daha dolaylı bir ettirgenlik anlamı içerir.

Ettirgenin yapıların diğer değer değiştirme yapılarından farkı değer arttırmasıdır. Bununla birlikte, ardışık olarak birkaç ettirgen ekinin kolaylıkla eklenmesi mümkündür (*qaynatqız-* “kaynattır-”, *söndirtkiz-* “söndürt-” vb) ve her eklenen ettirgenlik eki cümleye yeni üye ekleyebilme kapasitesine sahiptir. Bu, ettirgen yapıların ana özelliklerinden biridir.

Ettirgen yapı, hem Kazakçada hem de Modern Türkçede bazı kodlama farklılıkları bir tarafa bırakılırsa benzer özellikler gösterdiği söylenebilir. Birçok geleneksel çalışmada, ettirgenliğin varlığı için canlı kılıcısının olması gerektiği vurgulanırken, ettirgenlik aslında bir olayın başka bir olaya yol açmasıdır. Bu bağlamda, birisinin veya bir şeyin etkisine maruz kalan tüm yapılar ettirgen yapı olarak değerlendirilebilir.

5.BÖLÜM

EDİLGEN YAPI

Edilgenlik birçok dil için önemli bir kategoridir. Edilgen yapılar söylem nedenlerinden dolayı cümlenin nesnesinin öne çıkarılmasını, öznenin de arka plana itilmesini sağlayan önemli bir değer değiştirme yapısıdır. Yani edilgen yapı, nesneyi özne konumuna getirerek fiilin değerini azaltan bir değer değiştirme kategorisidir. Özne pozisyonuna yükselen nesne daha önemli hale gelir. Diğer taraftan özne gramatikal açıdan önemsiz konuma getirilir ya da edilgen cümlede yer almaz. Bu nedenle etkenden edilgene çevrilen cümlede fiilin nesnesi olmadığı için geçişsizdir. Bazı diller sadece geçişli fiilleri edilgen yaparken bazı diller, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, geçişsiz fiillerin de edilgen yapılmasına izin verir.

Kazakçada edilgenlik *-(I)l* ile yapılır. Fiil kökü ünlü ile bitiyorsa *-l*, ünsüz ile bitiyorsa da artlık önlük kalınlık uyumuna göre *-il* veya *-ıl* ekleri eklenerek edilgen yapı oluşturulur.

Ünlü ile biten fiillere “-l” eklenmesi:

oqı- (oku-) > *oqı-l-* (okun-)

jasa- (yap-) > *jasa-l-* (yapıl-)

sura- (sor-) > *sura-l-* (sorul-)

Ünsüz ile biten fiillere kalınlık-incelik uyumuna göre *-il* ve *-ıl* eklenir:

jaz- (yaz-) > *jaz-il-* (yazıl-)

ayt- (söyle-) > *ayt-il-* (söylen-)

iş- (iç-) > *iş-il-* (içil-)

qoy- (koy-) > *qoy-ıl-* (koyul-)

Fiilin kökünde *l* sesi zaten bulunuyorsa dönüşlü yapı eklerine benzeyen *-(l)n* eklerini eklenerek edilgenlik oluşur. Bazı örnekler aşağıdaki gibidir:

tazala- (temizle-) > *tazala-n-* (temizlen-)

söyle- (söyle-) > *söyle-n-* (söylen-)

al- (al-) > *al-ın-* (alın-)

mayla- (sür-) > *mayla-n-* (sürül-)

Bunun dışında nadir rastlanan edilgen anlamını veren *-lln*, *-nll* ekleri de bulunur:

je- (ye-) > *je-lin-* (yen-)

izde- (ara-) > *izde-lin-* (aran-)

de- (de-, söyle-) > *de-lin-* (den-, söylen-)

qolda- (destekle-) – *qoldan-* (kullan-) – *qoldanıl-* (kullanıl-)

Qoldanıl- “kullanıl-” örneğindeki edilgen ek kalıplaşan bir ek değildir, bu fiildeki *-nll* şekli yaygınlaşmıştır.

Kazakça’daki edilgen yapının özelliği, diğer değer değiştirme yapılarıyla birleşerek daha sık kullanım alanına girebilir. Aşağıdaki örnekler çeşitli değer değiştirme yapılarının edilgen yapıyla birleşmelerini örneklendirir:

- Ettirgen + edilgen: *tazar-t-il-* “temizletil-”, *tüze-t-il-* “düzeltil-”, *izde-t-tir-il-* “araştırıl-”
- İşteşlik + edilgen: *söyle-s-il-* “konuşul-”, *böl-is-il-* “bölüşül-”
- Dönüşlü + edilgen: *beze-n-il-* “süslenil-”
- Dönüşlü + ettirgen + edilgen: *beze-n-dir-il-* “süslendiril-”
- İşteşlik + edilgen + edilgen: *sura-s-tır-il-* “soruşturul-”

Bu tür karmaşık yapıların en önemli özelliği, edilgenlik ekinin her zaman en sona eklenmesi ve ardından herhangi bir değer değiştirme yapısının eklenmemesidir. Çünkü değer değiştirme yapıları içinde edilgenlik en sonuncu kategoridir.

Ancak bazı istisnai durumlar da mevcuttur. Örneğin, *sapır-ıl-ıs-* “karıştırıl” gibi fiillerde edilgen ekinden sonra işteşlik eki gelmiştir. Ancak bu durumlarda da edilgen anlamı korunur; sadece edilgene ek olarak işteşlik anlamı da eklenmiştir.

Kazakçada edilgenlik *kategorisi* sözdizimsel açıdan önemli özelliklere sahiptir. Bu yönüyle birçok Türk dilinden ayrıldığı söylenebilir. Kazakçada edilgen yapının sözdizimsel yapısı genel anlamda diğer dillere benzer. Yani, etken cümlelerin nesnesi edilgen yapıda özne konumuna yükselir. Etken cümlelerin öznesi ise eğik/oblik olarak cümlede yer alabilir ve genelde yönelme, vasıta durum ekleriyle kodlanabilir veya *tarapınan, jağınan* (tarafından) sözleriyle gösterilir. Ya da bu özne cümleden tamamen çıkartılabilir. Etken ve edilgen cümlelerdeki özne ve nesnelerin ansamsal rolleri farklı olabilir. Burada önemli olan şey anlamsal roller değil cümledeki gramatikal ilişkiyi yansıtan sözcüklerin işlevleridir. Edilgen yapı, nesnenin vurgulanmak istendiğinde daha çok tercih edilir. Daha önce de belirtildiği gibi edilgen yapmanın arka planında söylemsel nedenler yatar.

Aşağıdaki bölümler Kazakçadaki fiillerin edilgen yapılmasına odaklanmaktadır. Sırasıyla geçişli fiiller, çift geçişli fiiller ve geçişsiz fiillerin edilgen yapılıırken nasıl bir sözdizimsel değişikliğe uğradıkları incelenecektir.

5.1.GEÇİŞLİ FİLLER

Edilgen yapı, Kazakçada genelde geçişli fiillerden yapılmaktadır. Etken cümlelerin nesnesi, edilgen yapıda vurgulanarak özne konumuna yükseltilir. Edilgen yapılar, kılıcılar değil daha çok etkilenen unsurlara dikkat çekmek için kullanılan önemli bir yapıdır. Böylece edilgen yapılarda kılıcı çoğu durumda gösterilmemektedir, ya da *tarapınan, jağınan* (tarafından) ilgeciyle gösterilebilmektedir. Her iki şekilde de vurgu “etkilenen” üzerindedir. Edilgen yapıda nesne özne konumuna yükseltildiği için ve özne de cümleden çıkartıldığı için fiilin değeri/üye sayısı azalır.

Edilgen yapı, bir eylemin gerçekleşmesinde öznenin pasif bir rol oynadığı bir dil yapısıdır. Genellikle edilgen cümlelerde, eylemi gerçekleştiren kişi veya nesne önemsiz görülür ve bu yüzden cümlede belirtilmez.

Kazakçada geçişli bir fiilin edilgen yapıya dönüşümünü aşağıdaki örnek gösterir:

(1) *juw-* (yıka-) > *juwil-* (yıkan-)

a. Ümit kirdi *juwdı*.

“Ümit çamaşırları yıkadı.”

b. Kir (Ümit tarapınan) *juwıldı*.

“Çamaşırlar (Ümit tarafından) yıkandı.”

(1a) cümlesinde, eylemi gerçekleştiren kişi, yani özne *Ümit*, eylemin nesnesi ise *kir* sözcüğüdür. Bu cümle etken bir yapıdadır, çünkü özne (*Ümit*) eylemi gerçekleştirmiştir.

Ancak, edilgen bir yapıda, eylemi gerçekleştiren kişi önemsiz hale gelir ve cümlede genellikle belirtilmez ya da isteğe göre *tarapınan*, *jağınan* (tarafından) kelimeleriye belirtilebilir. (1b) örneğinde, eylemi gerçekleştiren kişi eğik nesne olarak “tarafından” kelimesiyle belirtilmiştir ve eylemin nesnesi olan *kir*, özne konumuna yükseltilmiştir. Bu cümlede, çamaşırların yıkanıp yıkanmaması vurgulanmıştır ve eylemi gerçekleştiren kişi edilgen yapıda artık önemsiz bir konumdadır.

Etken ve edilgen yapılarda, öznenin ve nesnenin semantik rolleri aynı kalmıştır. *Kir* “çamaşırlar” her iki yapıda da aslında etkilenendir. Ancak, sözdizimsel yapıları farklıdır; biri etken, diğeri edilgendir. Etken cümlede fiil iki üye alır, yani öznesi ve nesnesi bulunur. Edilgende ise fiil iki üyeli bir üyeliye dönüşmüştür, nesne özne konumuna geçmiş, fiilin değeri azalmıştır. Eylemin gerçekleştirilmesindeki farklılıklar vurgulanmıştır: birinde özne eylemi gerçekleştirirken, diğesinde özne eyleme maruz kalmıştır.

Kulikov (2011: 376) tarafından oluşturulan şemaya göre, edilgen yapıda etken cümlelerin öznesi, oblik nesneye dönüşür veya hiç belirtilmez. Benzer şekilde, etken cümlelerin doğrudan nesnesi edilgen yapıda özne konumuna yükselir.

Tablo 11: Edilgen Yapı Tablosu

X	Y		X	Y
Ö	BN	→	Obl / –	Ö

Benzer bir örnek aşağıdadır:

- (2) *kes-* (kes-) > *kesil-* (kesil-)
- Ali ağaştardı *kesti*.
“Ali ağaçları kesti.”
  - Ağaştar *kesildi*.
“Ağaçlar kesildi.”
  - Ağaştar Ali tarafından *kesildi*.
“Ağaçlar, Ali tarafından kesildi.”

Edilgen cümlede *ağaştar* “ağaçlar” öne çıkmıştır; edilgen yapıda, ağaçları kim kestiği önemli değilken, asıl vurgu ağaçların kesilip kesilmemesidir. Tüm aşağıdaki edilgen örnekler benzer bir işlevi ve görevi gösterir:

- (3) *jaz-* (yaz-) > *jazıl-* (yazıl-)
- Aymauwıtov “Aqbilek” romanın 1927 jılı *jazıp* şığardı.
“Aymauwıtov, “Aqbilek” romanını 1927 yılında yazdı ve yayınladı.”
  - “Aqbilek” romanı 1927 jılı *jazılıp* şığarıldı.
“Aqbilek” romanı 1927 yılında yazıldı ve yayımlandı.”
  - “Aqbilek” romanı Aymauwıtov tarafından 1927 jılı *jazılıp* şığarıldı
“Aqbilek” romanı Aymauwıtov tarafından 1927 yılında yazıldı ve yayımlandı.”
- (4) *ek-* (ek-) > *egil-* (ekil-)
küt- (bekle-) > *kütıl-* (beklen-)
jiyna- (topla-) > *jiynal-* (toplan-)

- Eginşiler egindi waqıtlılı ekti, kütti, odan soñ uqıptı *jiynadı*.
“Çiftçiler ekini zamanında ektiler, beklediler ve sonra dikkatlice topladılar.”
- Egin uwaqıtlılı egildi, kütildi, odan soñ uqıptı *jiynaldı*
“Ekin zamanında ekildi, beklendi ve ardından dikkatlice hasat edildi.” (KC)

(4a) örneğinde kılıcılar *eginşiler* “çiftçiler” olarak belirtilirken, (4b) örneğinde ise edilgen cümlede bu kılıcı çıkarılmıştır ve öne çıkan *egin* “ekin” olmuştur. Edilgen yapıda, ekinin ekilip toplanması daha önemli bir vurguya sahiptir. Böylece edilgen yapıda *ek-* “ek-”, *küt-* “bekle-” ve *jiyna-* “topla-” iki üyeli geçişli fiiller bir üyeli geçişsiz fiillere dönüşmüştür.

- (5) *qoldan-* (kullan-) > *qoldanı-* (kullanıl-)
eskert- (uyar-) > *eskertıl-* (uyarıl-)

- a. Siz qanday şaralar *qoldandıñız*? Biz ol kisini *eskertip* edik.
“Siz ne tür tedbirler aldınız? Biz o kişiyi uyardımıştık.”
- b. Siz tarapınan qanday şara *qoldanıldı*? Biz jaqtan ol kisige *eskertilip* edi.
“Sizin tarafınızdan ne gibi tedbirler alındı? Bizim tarafımızdan uyarılmıştı.”

(5b) edilgen cümlesinde *şara* “tedbirler” sözcüğü vurgulanır. Ancak, aynı şekilde cümlede kılıcıları da göstermeye ihtiyaç duyulmuş ve *tarapınan*, *jağınan* “tarafından” kelimeleri kullanılmıştır. *Tarapınan* ve *jağınan* her iki kelime aynı anlamda ve aynı işlevi üstlenmektedir. Arapça kökenli olan *tarapınan* “tarafından” kelimesi günümüzde Kazakçada daha yaygın kullanıma sahipken, Türk kökenli *jağınan* “tarafından” ilgecinin kullanımı daha kısıtlıdır.

Geçişli fiiller sınıfında bilişsel fiillerinin ayrı bir önemi vardır. Bu fiillerle üretilen Kazakça edilgen yapıların örnekleri aşağıdaki gibidir:

- (6) *kör-* (gör-) > *köril-* (görül-)
- a. Sağındıq tauw şıñında qardı *kördi*.
“Sağındıq dağ başında karı gördü.”
- b. Tauw şıñında qar *körildi*.
“Dağ başında kar görüldü.”
- (7) *est-* (duy-, işit-) > *estil-* (duyul-, işitil-)
- a. Säbit körşi auwıldan dauwıs *estidi*.
“Sabit komşu köyden ses duydu.”
- b. Körşi auwıldan dauwıstar *estildi*.
“Komşu köyden sesler duyuldu.”
- (8) *tñda-* (dinle-) > *tñdal-* (dinlen-)
- a. Studentter muğalimniñ leksiyasını *tñdadi*.
“Öğrenciler hocanın dersini dinlediler.”
- b. Muğalimniñ leksiyası studentter tarapınan *tñdaldı*.
“Hocanın dersi öğrenciler tarafından dinlenildi.”
- (9) *jaqsı kör-* (sev-) > *jaqsı köril-* (sevil-)
- a. Ol aynasındağı bärin *jaqsı köredi*.
“O çevresindeki herkesi sever.”
- b. Ol bäriniñ tarapınan *jaqsı körilgisi keledi*.
“O herkes tarafından sevilmeğe istiyor.”
- (10) *süy-* (sev-,öp-) > *süyil-* (sevil-,öpül-)

- a. Äjesi kişi nemesin *süyip aldı*.
“Ninesi torununu öpüverdi.”
- b. Nemesi äjesi jağınan *süyildi*.
“Torunu ninesi tarafından öpüldü.”

Kazakçada *qara-* fiilinin özel bir durumu vardır. Bu fiil Türkiye Türkçesindeki gibi yönelme durumu ekini ister. Aynı zamanda belirtme durum ekiyle de çekimlenebilir. Yani iki türlü üye seçimi vardır. Yönelme durum eki aldığında *qara-* fiilinin edilgeni yapılmaz. Belirtme durumu eki alan *qara-* fiilinin edilgen biçimi, (11d) örneğinde olduğu gibi yapılabilir.

(11) *qara-* (bak-) > *qaral-* (bakıl-)

- a. Ayşa Anarğa *qaradı*.
Ayşe Anar’a baktı.
- b. *Anarğa *qaraldı*.
Anar’a bakıldı.
- c. Ayşa *üy jumıstarın* *qaradı*
Ayşe ödevlere baktı.
- d. *Üy jumıstarı* *qaraldı*.
Ödevler bakıldı.

(12) *qorq-* (kork-) > **qorqıl-* (korkul-)

- a. Ol bunday zattardan *qorqadı*.
“O böyle şeylerden korkar.”
- b. Bunday zattardan *qorquwğa* bola ma?
“Öyle şeylerden nasıl korkarsın / korkulur mu?”
- c. *Bunday zattardan *qorqıla* ma?
“Öyle şeylerden korkulur mu?”

(12) örnekteki cümlede Kazakçada *qorq-* “kork-” fiilinin edilgen biçimi **qorqıl-* “korkul-” yoktur. Onun yerine cümlede etken biçimindeki mastar kullanılması tercih edilir.

İlgili fiil sınıfında yer alan diğer bir fiil de *bil-* fiilidir.

(13) *bil-* (bil-) – *bilin-* (belli ol-)

- a. Abaydı bəri *biledi*.
“Abay’ı herkes tanır.”

- b. *Abay barlığı tarapınan *bilinedi*.
“Abay herkes tarafından biliniyor.”
- c. Adamnıñ adamşılıǵı isti bastaǵandıǵınan *bilinedi*, qalayşa bitirgendiginen emes.
“İnsanın insaflıǵı işini nasıl başlaǵından *belli olur*, nasıl bitirdiǵinden deǵil.”
(KC)

Kazakçada *bil-* “bil-” fiili edilgen yapıldıǵında anlamında farklılık oluşur. Türkçedeki “bilin- deǵil, “belli olmak”, “fark edilmek” anlamlarını taşır.

- (14) *tüsin-* (anla-) – *tüsinil-* (anlan-)
- a. Pandemiya kezeñinde qoldı juwuw qanşalıqtı mañızdı ekenin *halıq tüsindi*.
Pandemi sürecinde eli yıkamanın ne kadar önemli olduǵunu halk anladı.
- b. Pandemiya kezeñinde qoldı juwuw qanşalıqtı mañızdı ekeni taǵı bir ret *tüsinildi*
Pandemi sürecinde eli yıkamanın ne kadar önemli olduǵunu daha da anlandı.
- (15) *umit-* (unut-) – *umutul-* (unutul-)
- a. Soǵıs ardagerlerin biz eşqaşan *umitpaymız*.
“Şehitlerimi biz hiç unutmayacaǵız.”
- b. Soǵıs ardagerleri eşqaşan *umutulmaydı*.
“Şehitlerimiz asla unutulmaz.”

Edilgen yapı, genellikle Kazakçada geçişli fiillerden türetilir ve bu yapı, etkilenen nesneyi öne çıkararak ve cümlecikten kılıcıyı çıkararak fiilin deǵerini azaltır. Bu şekilde, edilgen deǵer deǵiştirme yapısının sözdizimsel olarak nasıl etkilediǵini görebiliriz.

5.2.ÇİFT GEÇİŞLİ FİLLER

Daha önce de belirttiǵimiz gibi, Kazakçada geçişli fiillerle birlikte çift geçişli fiiller de edilgen yapılabilmektedir.

- (16) *ber-* (ver-) > *beril-* (veril-)
- a. Konkuwrs nätijesinde äkimşilik 10 qatısuwşıǵa sıylıq *berdi*
“Yarışma sonucunda idare 10 katılımcıya hediye verdi.”
- b. Konkuwrs nätijesinde 10 qatısuwşıǵa sıylıq *berildi*
“Yarışma sonucunda 10 katılımcıya davetiye verildi.”
- c. Konkuwrs nätijesinde äkimşilik tarapınan 10 qatısuwşıǵa sıylıq *berildi*

“Yarışma sonucunda idare tarafından 10 katılımcıya davetiye verildi.”

d. *Konkuvrs nätijesinde 10 qatısuwşı sıylıq berildi.

“Yarışma sonucunda idare tarafından 10 katılımcı davetiye verildi.”

Çift geçişli fiillerden edilgen yapıldığında, doğrudan nesne olan *sıylıq* “davetiye” özne konumuna yükseltirken, dolaylı nesne olan *qatısuwşı* “katılımcı” konumunu korur. Etken cümlelerin öznesi olan *äkimşilik* “idare” cümleden çıkarılır veya gösterilmesi gerektiğinde “tarafından” kelimesiyle belirtilir. (16c) cümlesinde, kılıcı kişi *tarapınan* “tarafından” kelimesiyle gösterilir ve fiilin aldığı temel üye olarak kabul edilmez; çünkü bu, isteğe bağlı olarak cümleye eklenebilen bir eklentidir (adjunct). Çift geçişli fiilin doğrudan nesnesi edilgen yapıda özne konumuna yükselirken, dolaylı nesne, konumunu korur ve her iki yapıda da yönelme durumuyla işaretlenir. (16d) cümlesi yanlış bir cümledir, çünkü etken cümledeki dolaylı nesne *jolauwşığa* “katılımcıya” yönelme durumuyla kodlanır ve edilgen yapıda da aynı kodla kalması gerekir.

(17) *qoy-* (koy-) > *qoyıl-* (koyul-)

a. Arman zattarın üstiñgi sörege qoydı.

“Arman eşyalarını yukarıdaki rafa koydu.”

b. Zattar üstiñgi sörege qoyıldı.

“Eşyalar yukarıdaki rafa konuldu.”

(18) *jiber-* (gönder-) > *jiberil-* (gönderil-)

a. Aysauwle qızın Hadişanı qalağa oquwğa jiberdi.

“Aysauwle kızı Hadişa’yı şehre okumaya / eğitim almaya gönderdi.”

b. Hadişa qalağa oquwğa jiberildi.

“Hadişa şehre okumaya / eğitim almaya gönderildi.”

5.3.GEÇİŞSİZ FİLLER

Yukarıda da belirtildiği gibi Kazakçada edilgen yapıların oluşturulması genellikle geçişli fiillerden gerçekleşir. Önde gelen Kazak dilbilimcileri, edilgen yapıların sadece geçişli fiillerden türetilebileceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, hareket fiilleri gibi belirgin geçişsiz fiillerin edilgen yapıya dönüştürülmesinin uygun olmadığına dikkat çekilir.

Muhamedova (2016: 212), edilgen yalnızca geçişli fiiller oluşturabildiklerini vurgular. *Kel-* (gel), *bar-* (git), *jügir-* (koş) gibi hareket fiilleri gibi geçişsiz fiillerin yanı sıra

oyan- (uyan) veya *köger-* (yeşer-) fiilleri edilgen yapılamaz: *kelindi (gelindi), *barıldı (gidildi), *tüsildi (inildi), *ötildi (geçildi), *jügirildi (koşuldu), *kögerildi (yeşerildi), *otırıldı (oturuldu), *uyıqtaldı (uyuldu) vb

Kazak dilbilimcisi Qasabek de (2005: 327), Kazakçada edilgen yapıların yalnızca geçişli fiillerden türetilebileceği konusunda hemfikirdir. Diğer Kazak dilbilim kaynaklarında, geçişsiz fiillerin edilgen yapılp yapılmaması konusunda çok az bilgi bulunmaktadır. Genellikle, tüm Kazak gramer kaynaklarında edilgen yapıların çoğunlukla geçişli fiillerden türetildiği vurgulanmıştır.

Dilin işlevselliği açısından geçişsiz fiillerden edilgen yapının oldukça nadir ve pek tercih edilmeyen bir yapı olduğu belirtilir. Dolayısıyla, *Kazakçada* edilgen yapıların oluşturulmasıyla ilgili genel kabul, geçişli fiillerin tercih edilmesi ve geçişsiz fiillerin nadiren edilgen yapıya dönüştürülmesi yönündedir. Edilgen yapı, fiilin sözdizimsel özelliğine (geçişli olup olmamasına) duyarlı bir değer değiştirme türüdür, bu yüzden de belli başlı fiillerden edilgen yapılabilmektedir.

Şimdi geçişsiz fiiller konusunu biraz daha yakından bakabiliriz. Dilbilim literatüründe geçişsiz fiiller iki ana başlık altında incelenir.

1. Özneli geçişsiz fiiller (anergatif): *git-*, *yürü-*, *otur-* vb.
2. Ayrık geçişsiz fiiller (anakuzatif): *bat-*, *ak-*, *bit-* vb.

Özneli geçişsiz fiillerinde özne konumunda bir canlı kılıcı vardır: *Ali yürüyor*.

Ayrık geçişsiz fiillerinde özne konumunda bir etkilenen cansız unsur vardır: *Gemi battı*.

5.3.1.Özneli Geçişsiz Filler

Geçişsiz fiillerin birinci grubu olan fiillerde canlı özneleri /kılıcıları mevcuttur. Bu grubun birçok fiili Türkçede edilgen yapıya sahipken, Kazakçada daha kısıtlı kullanıma sahiptir.

- (19) *Çıkmak* > *çıkılmak*
- a. Ali sabah evden erken *çıktı*.
  - b. Sabah evden erken *çıkıldı*.

(20) *Geçmek > geçilmek*

a. Ali yeşil ışıpta karşıdan karşıya *geçti*.

b. Yeşil ışıpta karşıdan karşıya *geçildi*.

Aşağıdaki örnekler, Kazakçadaki özneli geçişsiz fiillerin edilgen yapılp yapılmamasını basitçe göstermektedir:

geç- (öt-) > *ötil-* (geçil-)

jür- (yürü-) > *jüril-* (yürün-)

şıq- (çık-) > **şığıl-* (çıkıl-)

bar- (git-) > **barıl-* (gidil-)

otur- (otur-) > **otırıl-* (oturul-)

tüs- (düş-, in-) > **tüsil-* (düşül-, inil-)

uyıqta- (uyu-) > **uyıqтал-* (uyun-)

Geçişsiz fiillerin birinci grubundaki bazı fiillerin Kazakçada edilgen yapılp yapılmamasıyla ilgili örnekleri inceleyebiliriz:

(21) Geçişsiz fiil: *öt-* (geç-) > **ötil-* (geçil-)

a. Jasil tüste *ötemiz*.
“Yeşil ışıpta geçeriz.”

b. **Jasil tüste ötileği*.
“Yeşil ışıpta geçilir.”

(22) Geçişli fiil: *öt-* (geç-) > *ötil-* (geçil-)

a. Jasil tüste joldan *ötemiz*.
Yeşil ışıpta yoldan geçiyoruz.

b. Jasil tüste joldan *ötileği*.
Yeşil ışıpta yoldan geçilir.

(23) Geçişsiz fiil: *jür-* (yürü-) > **jüril-* (yürün-)

a. Sayahatşılar partka *jür*.
“Seyyahlar partkta yürüyorlar.”

b. **Parkta jürildi*.
“Parkta yüründü.”

(24) Geçişli fiil: *jür-* (yürü-) > *jüril-* (yürün-, geçil-)

- a. Sayahatşılar parkta 10 şaqırım *jürdi*.
“Seyyahlar parkta 10 km yürüdüler.”
- b. Parkta 10 şaqırım *jürildi*.
“Parkta 10 km yüründü / geçildi.”

(21) ve (23) örneklerinin “b” cümleleleri yanlış iken, aynı fiillerin (22) ve (24) “b”deki edilgen biçimleri doğrudur. (19) ve (21) edilgen örneklerinde görüldüğü gibi cümlelerde bir nesne, örneğin mesafe (10 km) ya da konum (yoldan) varsa bu fiiller geçişlidir ve *öt-geç-* ve *jür-* “yürü-” fiillerinden edilgen oluşabilmektedir.

Kazakça'daki *jügir-* fiili, “koşmak” anlamını veren geçişsiz bir fiildir ve edilgen bir yapıya aynı şekilde dönüştürülebilir. Ancak, bu yapıyı kurarken, kelimenin sonuna gelen ve ettirgen anlamı taşıyan *-gir* ekinin kalıplaşmış olduğunu düşünüyoruz.

- (25) Geçişsiz fiil: *jügir-* (koş-) > **jügiril-* (koşul-)
- a. Ali auwılğa *jügirdi*.
“Ali köye koştu.”
- b. **Auwılğa jügirildi*.
“Köye koşuldu.”
- (26) Geçişli fiil: *jügir-* (koş-) > *jügiril-* (koşul-)
- a. Ali auwılğa qaray 10 şaqırım *jügirdi*.
“Ali köye doğru 10 km koştu.”
- b. Auwılğa qaray 10 şaqırım *jügirildi*.
“Köye doğru 10 km koşuldu.”

(26) örneklerinde de aynı şekilde bir mesafe (10 km) vardır ve o mesafeyi belirtirken *jügir-* “koş-” geçişsiz fiilinden edilgen yapı oluşturabilmekteyiz. Bu durumun biraz sorgulanması gerekir. Türkiye Türkçesinde *yürü-* fiili sözlüklerde geçişsiz fiil (*Ali okula yürüdü*) olarak kodlanmasına rağmen bu fiil geçişli fiil olarak (*Ali yolu bir saatte yürüdü.*) da kullanılabilir. Benzer biçimde davranan diğer bir fiil de *koş-* fiilidir. Bu fiilde hem geçişsiz hem de geçişli olarak kullanılabilir: *Ali kırlarda koştu. ~ Ali bir kilometre yolu 15 dakikada koştu.* Kazakçadaki durum da benzerdir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Isqaqov (1991: 279) tarafından belirtilen, Kazakçada diğer dillerde olduğu gibi bazı fiillerin hem geçişli hem de geçişsiz kullanılması dildeki bazı farklı yapıların ortaya çıkmasına yol açmış olabilir. Muhamedova (2016: 212) ve diğer bazı araştırmacının belirttiği gibi, Kazak dilinde geçişsiz fiiller edilgen yapıya

sahip değildir. Ancak, bazı fiillerin hem geçişsiz hem de geçişli işlevlere sahip olması nedeniyle, bir fiilin geçişli olduğu durumda edilgen yapının oluşabileceği, ancak aynı fiilin geçişsiz olduğu durumda Kazakçada edilgen yapı oluşturulamayacağı gözlemlenebilir

Aşağıdaki örneklerin durumu yukarıda örneklerden farklıdır. Kazakçada bu fiillerin geçişli biçimleri oluşmaz ve edilgen biçimleri de yapılamaz.

(27) *otr-* (otur-) > **otırıl-* (oturul-)

- a. Balalar avtobusqa *otırdı*.
“Çocuklar otobüse bindiler / oturdular.”
- b. *Avtobusqa *otırıldı*.
Otobüse binildi / oturuldu.

Otur- “otur-” fiilinde Kazakçada edilgen yapılmazdır. Aynı şekilde *tüs-* “düş-, in” fiili kök anlamıyla edilgen yapılamaz.

(28) *tüs-* (in-, düş-) > *tüsil (inil-, düşül-)

- a. Balalar avtobustan *tüsti*
“Çocuklar otobüsten indiler.”
- b. *Avtobustan *tüsildi/şığıldı*.
“Otobüsten inildi.”

(29) *min-* (bin-) > **minil-* (binil-)

- a. Dayana taksige *mindı*.
“Dayana taksiye bindi.”
- b. *Taksige *minildi*.
Taksiye binildi.

5.3.1.1 Özneli Geçişsiz Fiillerin Ettirgen Yapılaşarak Edilgen Yapıya Dönüştürülmesi

Geçişsiz fiiller, nesne alamayan eylemlerdir. Bu tür fiillere değer arttırıcı ettirgenlik eki eklendiğinde, eylemin etkisi üzerinde bir vurgu oluşturulabilir ve böylece edilgen bir yapı daha rahat bir şekilde oluşturulabilir.

(30) *otr-* (otur-) > *otırğız-* (oturt-) > *otırğızıl-* (oturtul-)

- a. Boyı da, jası da kişi Beket eñ aldınğı partağa *otırdı*.
“Boyu da, yaşı da küçük olan Beket ön masaya oturdu.”

- b. Boyı da, jası da kişi Beketti muğalim eñ aldıñğı partağa *oturğızdı*
“Boyu da, yaşı da küçük olan Beket’i hoca ön masaya oturttu.”
- c. Boyı da, jası da kişi Beket eñ aldıñğı partağa *oturğızıldı*
“Boyu da yaşı da küçük olan Beket ön masaya oturtuldu.”

(30a) cümlesi, etken bir yapıya sahiptir ve *Beket*, eylemi kendi iradesiyle gerçekleştirir, yani “masaya oturur”. (30b) cümlesinde ise ettirgen yapı kullanılmıştır; bu durumda *Beket*, hocanın isteğiyle ön masaya oturur ve eylem bir dış etki tarafından gerçekleştirilir. *Beket*, bu bağlamda eylemin etkilenen nesnesi olarak kodlanırken, eylemi gerçekleştiren kişi olan “hoca” da cümledeki yeni özne olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, fiilin değeri artar ve fiilin yapısı değişir.

(30c) cümlesinde ise ettirgen yapıya edilgenlik ek eklenmiştir. Bu durumda *Beket*, yine bir özne konumuna geçer, ancak eylemin etkileneni olarak belirtilir. *Beket*’in masaya oturtulması eylemin önemli bir kısmını oluşturur. Bu durumun gerçekleşmesindeki etken kişi veya canlı vardır ve cümlede gösterilmesi önemli görülmemiştir, ancak ettirgen eki sayesinde bir kılıcı olduğunu tespit edebiliriz.

Bu örnekler, değer değiştirme kategorilerinin hem sözdizimsel hem de anlamsal açıdan nasıl farklı sonuçlar doğurduğunu açıkça göstermektedir. Aynı cümleler, küçük çatı eklerinin kullanımıyla farklı anlamsal ve yapısal katmanlara sahip olabilirler.

- (31) *bar-* (git-) > *barğız-* (götür-, gitmesini sağla-) > *barğızıl-* (götürül-)
- a. Ayman bugün mektepke erte *bardı*.
“Ayman bugün okula erken gitti.”
- b. Anası Aymandı bugün mektepke erte *barğızdı*.
“Annesi Ayman’ı bugün okula erken gitmesini sağladı/istedi.”
- c. Ayman bugün anası tarapınan mektepke erte *barğızıldı*.
“Ayman bugün annesi tarafından okula erken gönderildi/gitmesi sağlandı.”

Aynı şekilde, (31) cümlelerinde de geçişsiz fiil olan *bar-* fiiline ancak ettirgenden sonra edilgen eklenebilmiştir. Her cümle çatı ekleri sayesinde farklı anlamsal rolleri üstlenmiştir ve sözdizimi de değişime uğramıştır.

5.3.2. Ayrık Geçişsiz Filler

Geçişsiz fiillerin kılıcılarını cansız olan 2. grubun fiilleriyle Kazakçada edilgen yapılması çok daha nadirdir ve nerdeyse yoktur. Aşağıdaki ayrık geçişsiz fiiller Türkiye Türkçesinde olduğu gibi edilgen biçimleri yoktur.

aq- (ak-) > **ağıl-* (*akıl-)

bat- (bat-) > **batıl-* (*batıl)

bit- (bit-) > **bitil-* (*bitil-)

tuw- (doğ-) > **tuwıl-* (*doğul-)

jauwra- (don-) > **jauwral-* (*donul-)

pis- (piş-) > **pisil-* (*pişil-)

jauw- (yağ-) > **jawıl-* (*yağıl-)

(32) *bat-* (bat-) > **batıl-* (*batıl)

a. Keme *battu*.

“Gemi battı.”

b. **Batıldı.* / **Keme batıldı.*

“**Batıldı.* / **Gemi batıldı.*”

(33) *bit-* (bit-) - **bitil-* (*bitil-)

a. Sabaq *bitti*.

“Ders bitti.”

b. **Bitildi.* / Sabaq *bitildi*.

“**Bitildi.* / **Ders bitildi.*”

(34) *jauw-* (yağ-) > **jawıl-* (*yağıl-)

a. Jañbır *jauwdı*.

“Yağmur yağdı.”

b. **Jawıldı.* / *Jañbır jawıldı.

“**Yağıldı.* / **Yağmur yağıldı.*”

Görüldüğü üzere, bahsi geçen türdeki fiillerin edilgen yapıya dönüştürülmesi mümkün değildir. Bu tür fiiller, eylemin doğası gereği bir etkileyici veya kılıcı barındırmazlar.

Edilgen yapı, genellikle eylemin etkilenen nesneyi ön plana çıkararak özneyi önemsizleştiren bir yapıdır. Bu tür fiillerin çoğu, daha çok cansız veya doğal olguları ifade eder, özneleri cansız ve etkilenenlerdir.

5.3.2.1 Ayrık Geçişsiz Fiillerin Ettirgen Yapıların Edilgen Yapıya Dönüştürülmesi

Geçişsiz fiillerin 1. grubunda olduğu gibi bu grubun fiillerinde de ettirgen eki eklendikten sonra edilgen ekleyebilmekteyiz. Bu çok yaygın bir olgu ve dilimizde sık kullanıma sahiptir:

aq- (ak-) > *ağızıl-* (akıtıl-)

bat- (bat-) > *batırıl-* (batırıl-)

bit- (bit-) > *bitiril-* (bitiril-)

tuw- (doğ-) > *tuwğızıl-* (doğurul-)

jauwra- (üşü-, don-) > *jauwratıl-* (üşütül-, dondurul-)

öt- (geç-) > *ötkizil-* (geçiril-)

pis- (piş-) > *pisiril-* (pişiril-)

Genel olarak, geçişsiz fiil ile geçişsiz fiile ettirgen ve edilgenlik ekleri eklenerek edilgen bir yapı üretilebilir. Örnekler aşağıdadır:

(35) *tazar-* (temizlen-) > *tazart-* (temizlet-) > *tazartıl-* (temizletil-)

a. Qora *tazardı*.

“Ahır temiz oldu (etken cümle).”

b. *Qora *tazarıldı*.

Ahır temizlendi.

c. Ali qoranı *tazarttı*.

“Ali ahırını temizledi.”

d. Qora *tazartıldı*.

“Ahır temizletildi (edilgen cümle).”

Her iki cümlede (35a) ve (35d) de gramatik açıdan *qora* “ahır” özne olarak kullanılmıştır ve anlamsal roller açısından da etkilenen konumundadır. Gerçekte ahırın kendiliğinden temizlenmediği açıktır, birisi tarafından yapılan eylemdir. Ancak semantik açıdan vurgulanmak istenen anlamsal farklılıklar mevcuttur (Mamanov, 2014:

42). (35a) örneğinde vurgu *qora* “ahıra” yapılmıştır ve ahırın durum değişikliği vurgulanmıştır; bu durumda, kimin temizlediği önemli değildir, asıl önemli olan ahırın şimdiki durumudur ve eyleme doğrudan bir atıf yoktur. Bu tür yapıları dilbilimde karşıttirgen (anticausative) olarak adlandırılır. Bu durumlarda olayın ardında bir kılıcının olduğu hisseldilmez, doğal akışı içinde gelişen bir eylemdir. (35b) örneğinde ise ahırın birisi tarafından temizlendiği vurgulanır ve özne ile eylem birbiriyle doğrudan ilişkilendirilir. Bu durum, aynı kelimelerin kullanılmasına rağmen, eylemlere eklenen eklerin ve cümlelerin yapısının nasıl farklı anlamsal odaklara sahip olabileceğini göstermektedir. (35c) ve (35d) örnekleri geçişsiz yapılamayan *tazar-* fiilinin sırasıyla ettirgen ve sonrasında edilgen yapılmasını örnekendirir.

Benzer bir örnek aşağıda verilmiştir:

(36) *eri-* (eri-) > *erit-* (erit-) > *eritil-* (eritil-)

a. Muz *eridi*.
“Buz eridi.”

b. Ayşa muzdu *eritti*.
“Ayşa buzdu eritti.”

c. Muz *eritildi*.
“Buz eritildi.”

Yukarıdaki örneklerdeki fark, iki geçişsiz fiilin farklı yapılarla kullanılmasıyla ortaya çıkıyor. (36a) örneğinde, vurgu *muz* “buzun” durumuna odaklanmıştır. Bu örnekte, buzun doğal etkilerden dolayı erimesi gibi büyük ölçüde doğal bir süreçten bahsedilebilir, örneğin güneş ısısı gibi etmenler bu sürece katkıda bulunabilir.

Öte yandan, (36b) örneğinde ise eylemin özellikle birisi tarafından gerçekleştirildiği vurgulanmıştır. Bu durumda, eylemin gerçekleştirilmesinde bir dış etken canlı kılıcının olduğu ima eder. Böylece, buzun eritilmesi gibi bir eylem, bilinçli bir çaba veya canlı dış etkilerin sonucu olarak gerçekleşmiş olmalıdır.

Her iki örnekte de, “buz” özne konumundaki etkilenen bir unsurdur. Ancak, (36b) örneğinde bu eylemin belirli bir kılıcı tarafından gerçekleştirildiği vurgulanırken, (36a) örneğinde daha doğal bir süreçten bahsedilmektedir. Bu, yapıların kullanımında ve anlamında önemli bir ayrım oluşturur.

5.3.2.2 *tuw-* (doğ-, doğur-) > **tuwıl-* (*doğul-)

Kazakça diğer bazı Türk dilleri (Özbekçe) ilginç, tartışmalı bir fiile sahiptir (ayrıntılı bilgi ve Türk dillerindeki kullanımları için bk. Erdem 2017).

Kazakçada *tuw-* “doğ-/doğur-” ve *tuwıl-* “doğ-” fiilleri üzerinde uzun tartışmalar mevcuttur, ancak konumuzun dışına çıkmamak adına detaylara girmeden bu konuyu değerlendirmeye çalışacağız.

Kazakçada, Türkiye Türkçesinden farklı olarak her zaman *tuw-* “doğ-/doğur-” biçimi kullanılmaktadır. *tuwıl-* “doğ-, *doğul-” biçimi ise Kazak sözlüğüne sonradan giren kelimedir. *Tuw-* fiili Kazakça-Türkçe sözlüklerde (Koç ve ark. 2019) “doğmak, doğum yapmak ve doğurmak” anlamıyla verilir. *Tuwıl-* fiili de “doğ-”, “doğum” olarak betimlenir.

Tuw- “doğ-/doğur-” fiiliyle oluşturulan edilgen yapının, dilimizde yaygın kullanılmasına rağmen, dilbilgisi açısından doğru olmadığı belirtilir. Bu konuda dilbilimciler genellikle sadece *tuw-* “doğmak” biçiminin doğru olduğunu vurgular. *Tuwıl-* edilgen biçimi, resmi evrakta resmi metinlerde kullanılmaz. Örneğin, Kazakçada “kimlik”teki kullanımı **tuwıl-* değil *tuw-*’dur.

- (37) *tuw-* (doğ-) – **tuwıl-* (*doğul-)
- Tuwuw* tuwralı kuwälik
“Doğmak hakkında kimlik.”
  - *Tuwıluw* tuwralı kuwälik.
“*Doğulmak hakkında kimlik.”

Kazakistan’ın kimlik ve pasaportunda da aynı şekilde *tuwğan jil* “doğum tarihi” kullanılır, **tuwılğan jil* değil. Bunun yanı sıra, tüm atasözlerimizde genelde hep etken biçimi geçer. Aşağıdaki örnekler, *tuw-* “doğ-” fiilinin Kazak atasözlerinde kullanımını sergilemektedir.

- (38) Atadan jaqsı ul *tuwsa*, eliniñ qamın jeydi.
“Dededen iyi oğlan doğarsa, halkının iyiliğini düşünür.”
- (39) Bir biyeden ala da *tuwadı*, qula tuwadı.
“Aynı attan iyi de doğar, kötü de doğar.”
- (40) *Tuwğan* jerdiñ auwası da şıpa, *tuwğan* jerdiñ juwası da tätti.

“Doğduğu yerin havası da şifa, doğduğu yerin soğanı da tatlı.

Hem edebi eserlerimizde hem de resmi sözlüklerimizde *ölin- yapısının olmadığı gibi *tuwıl- biçimi bulunmaz. 19. yüzyılın ünlü yazarı Abay’ın cümlelerini gösterecek olursak:

- (41) Adam jılap *tuwadı*, keyip öledi
“İnsan ağlayarak doğar, üzülererek ölür.”

20. yüzyılın başındaki bir diğer önemli yazarımız Muhtar Äuwezov’un ünlü sözü şöyledir:

- (42) *Tuwmay* jatıp toldım deme, tolmay jatıp boldım deme.
“Doğar doğmaz tokum deme, tok olmadan tastamamım deme.”

Tuw- fiilinin edilgen yapıya dönüştürülmesi dilbilgisel olarak yanlış ve dilbilimciler tarafından genellikle önerilmemesine rağmen Kazakça konuşma dilinde ve son zamanyaygın bir şekilde kullanılmaktadır

- (43) *tuw-* (doğ-) – *tuwıl-* (doğ-, *doğul-)
a. Abay 1845 jılı *tuwgan / düniyege kelgen*.
“Abay 1845 yılı doğmuştur.”
b. 3 balam da osı perzenthanada *tuwılgan / düniyege kelgen*.
“3 çocuğum da bu doğumevinde doğmuştu.” (KC)

(43b) örneğinde gördüğümüz üzere *tuwılgan* “doğmuştur” biçimi vardır ve halk arasında yaygın kullanıma sahiptir. Ancak bu kullanım yerine daha çok Kazakçada Türkiye Türkçesinde de zaman zaman kullanılan *düniyege kel-* “dünyaya gel-” biçimi tercih edilir.

- (44) Geçişsiz fiil: *tuw-* / *düniyege kel-* (doğ-)
Keşe nemerem *tuwdı / düniyege keldi*.
“Dün torunum doğdu / dünyaya geldi.”

Tuw- “doğ-”, “doğur-” fiilinin hem geçişli hem de geçişsiz kullanımına izin vermesi, belki bu tür karmaşıkların olmasına neden olabilir.

- (45) Geçişli fiil: *tuw-* / *bosan-* (doğur)
a. Keşe kelinim nemeremdi *tuwdı / bosandı*.
“Dün gelinim oğlan doğurdu.”
b. Keşe nemerem *tuwıldı / düniyege keldi*.

“Dün torunum doğdu / dünyaya geldi.”

Ayrıca “doğur-” anlamında Kazakçada *tuw-* yerine *bosan-* kelimesi tercih edilir. *Äyel tuwdı* “kadın doğurdu” biçimi biraz kaba karşılanabilir, bunun yerine *äyel bosandı* demek daha uygun bir ifadedir.

Geçişli fiil olarak davrabilidiğinden dolayı, örneğin (45a) *kelinim nemeremdi tuwdı* “gelinim torunumu doğurdu” cümlesinin edilgen biçimi de (45b) *nemerem tuwıldı* “torunum doğdu” biçimi beklenir ve konuşma dilinde halk arasında daha çok tercih edilir.

Diğer Türk dillerinde “doğmak” fiilinin edilgen biçimi görülür. Örneğin Kırgızcada *tuul-* aktif kullanıma sahiptir, aynı şekilde Özbekçede *tug’ıl-*, Azerbaycancada *dogul-* edilgen biçimleri bulunmaktadır (ayrıntı için bk. Erdem 2017). Kıpçak dilleri olan ve Kazakçaya oldukça yakın Tatar ve Başkurt dillerinde ise sadece etken biçimi *tuu-* vardır.

Kazakçada *tuw-* “doğ-” fiilinin edilgen biçiminin geçersiz olduğu sıklıkla ifade edilmesine rağmen, Kazakça konuşma dilinde yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Günümüzde Kazakçada “*tuwğan kün – tuwılğan kün*” aynı anlam ve görevde her iki yapı da sıkça kullanılır.

(46) *tuw-* (doğ-, doğur-) – *tuwıl-* (doğ-)

- a. *Tuwğan küniñ quttı bolsın.*
“Doğum günün kutlu olsun.”
- b. *Tuwılğan küniñ quttı bolsın.*
“Doğum günün kutlu olsun.”

Tuw- “doğ-/doğur-” fiilinin Kazakçada hem geçişli hem de geçişsiz kullanılabilmesi, yukarıda bahsedilen karmaşıklıklara yol açmış olabilir. Edilgenlik, geçişli fiillerden yapılan bir yapıdır ve Kazakçada aynı fiil *tuw-* hem geçişli hem de geçişsiz (kendisi doğmak, birisini doğurmak) kullanıldığı için edilgen biçimi doğal olarak beklenebilmektedir. Bu konu, daha kapsamlı bir şekilde araştırılması gereken ilginç bir konudur. Ancak, bu çalışmamızda bu kadarıyla yetineceğiz.

5.4.DÖNÜŞLÜ VE EDİLGEN YAPILARIN ORTAKLIKLARI VE FARKLILIKLARI

Dönüşlü ve edilgen yapıların ekleri benzer olduğu için ve birbirinin yerine geçebildiği için bazı karışıklıklara neden olabilir. İki yapının ortak noktalarından biri, eklerin dışında, her ikisinin de değer azaltıcı bir yapı olmasıdır. Ancak, dönüşlü yapıda vurgu genellikle özne üzerindeyken, edilgen yapıda vurgu etken cümlelerin nesnesindedir.

Edilgen yapı, dönüşlü yapıya kıyasla daha geniş bir kullanıma sahiptir. Çünkü birçok fiil kök anlamıyla dönüşlü olamaz, çünkü kendi üzerinde gerçekleştirilemez. Örneğin, *alın-* (alın-), *tırmalan-* (tırmalan-), *suwlan-* (sulan-) vb. fiiller dönüşlü anlamı ifade edemez, bu fiiller sadece edilgen olabilir. Dolayısıyla, iki yapı arasındaki farkı belirlemenin en önemli yolu, öncelikle fiilin anlamı ve cümlelerin bağlamıyla ilgilidir.

Bunun dışında, pek çok fiil aynı eklerle hem dönüşlü hem edilgen olabilir. Bu tür bir benzerlik Türkiye Türkçesinde de görülür. Örneğin *tazalan-* (temizlen-), *maylan-* (yağ sürün-), *ademilen-* (süslen-) vb. fiiller bağlama göre hem dönüşlü hem de edilgen olabilir.

(47) Dönüşlü: *ademile-* (süsle-) > *ademilen-* (süslen)

- a. *Ayşe özin ademiledi.*
“Ayşe kendisini süsledi.”
- b. *Ayşe ademilendi.*
“Ayşe süslendi.”

(48) Edilgen: *ademile-* (süsle-) > *ademilen-* (süslen)

- a. *Ayşe üydi ademiledi.*
“Ayşe evi süsledi.”
- b. *Üy ademilendi.*
“Ev süslendi.”

Dönüşlü ve edilgen cümlelerdeki fiiller aynıdır ve yazılışları da aynıdır. Ancak, farklı görevler üstlenirler. Dönüşlü cümlede (48b) etki ve vurgu “Ayşe” üzerindedir, edilgen yapıda ise (48b) vurgu *üy* “ev” üzerindedir. Dönüşlü yapıda doğrudan nesne cümleden atılırken, edilgen yapıda ise kılıcı özne cümleden atılır. Bu iki değer değiştirme yapısı, farklı anlamsal ve sözdizimsel etkilere sahiptir.

- (49) *Ker-* (ger-, uza-) > *keril-* (uzan-)
 a. *Jip kerildi.*
 “İp gerildi / uzandı.”
 b. *Ayşa kerildi.*
 “Ayşe uzandı.”
- (50) *Jay-* (uza-, ser-) > *jayıl-* (uzan-, seril-, ota-)
 a. *Kilem jayıldı.*
 “Halı serildi.”
 b. Bir top jılcı awıl mañında *jayılp* jür.
 “Bir sürü at köy civarında otluyorlar.”

Edilgen yapının dönüşlü yapıların bir başka özelliği, fiilin değerinin azalarak kılıcının özne cümleden çıkarılması veya çıkarılmamasıdır. Eylemi gerçekleştiren kişi, kılıcı özne olarak “tarafından” kelimesiyle cümlede eğik /oblik nesne olarak kolaylıkla bulunabilir. Ancak dönüşlü yapıda, bazı istisnalar dışında, nesnenin tamamen cümleden çıkarılması beklenir. Dönüşlü yapıların edilgen yapılara göre daha geçişli olduğu söylenebilir. Çünkü dönüşlü yapılarda her ne kadar nesne eksilse de kılıcı bir özne vardır. Diğer taraftan edilgen yapılarda özne konumundaki sözcük kılıcı değildir.

5.5.DEĞERLENDİRME

Kazakçada edilgen yapı, diğer değer değiştirme yapılarına göre oldukça ilginç bir konumda bulunmaktadır. Bu yapı, genelde geçişli fiillere eklenebilir ve fiilin anlamına duyarlı olarak, cümlenin öznesi atılarak nesne özne konumuna yükselir. Edilgen yapıda etkilenen vurgulanır ve kılıcı isteğe göre edilgen yapıda belirtilebilir.

Geçişsiz fiillerden edilgen yapı oluşturmak ise daha karmaşık bir konudur. Genel olarak, Kazak dilbilimcilerin de belirttiği gibi, geçişsiz fiiller edilgen yapıya dönüştürülemez. Çünkü edilgenlik, kılıcıyı / özneyi önemsizleştirerek etkilenen nesneyi öne çıkarmak ve vurgulamak amacıyla yapılır. Ayrık geçişsiz fiillerin çoğunda zaten bir canlı kılıcı bulunmaz. Özneli geçişsiz fiillerden ise Türkçede edilgen yapılırken (örn. *oturul-*), Kazakçada bu tür yapılar da tercih edilmez. *Tüs-* fiili yardımcı fiil iken edilgene dönüşebilirken, kök anlamıyla yapılamaz: **avtobustan tüsildi* “otobüsten inildi” biçimi Kazak dili için doğru bir yapı değildir. *Öt-* “geç-”, *jür-* “yürü-” geçişsiz fiillerinde ise cümlede nesne gibi davranan isim varsa (yani geçişli kullanımı varsa), örneğin mesafe

ya da konum, bu tür filler edilgen olabilmektedir. Örneğin, *10 şaqırım jürildi* – “10 km yüründü” vb.

Bir sonraki, ilginç tespitimiz ise *tuw-* (doğ-, doğur-) fiilinin edilgen biçimi (**tuwilgan* “doğ-”) ile ilgilidir. Kazakça konuşma dilinde yaygın kullanılmasına rağmen, Kazak dilbilimciler tarafından yanlış bir kullanım olarak görülmektedir. Bu konu üzerindeki tartışmalar, uzun yıllara dayanan bir geçmişe sahip olup hala devam etmektedir. *Bala tuwıldı* “çocuk doğdu” biçimi konuşmada sıkça kullanılan bir ifadedir, *tuwilğan küniñ qutty bolsın* “doğum günün kutlu olsun” ifadesi de aynı şekilde oldukça yaygın kullanılmaktadır. Ancak **tuwil* biçimi hiçbir resmi evrakta bulunmazken konuşma diline iyice yerleşen bir yapıdır. Kazakçada **ölin* biçimin olmadığı gibi aynı şekilde **tuwil* biçimi de doğru bir kullanım olmadığı söylenebilir. Kazakçada bu biçim son yıllarda yaygın kullanılmaya başlamıştır. Kazak dilbilimciler eskiden bu tür kullanımın dilimizde mevcut olmadığı belirtir. Böyle bir yapının ortaya çıkmasında dil içi ve dil dışı birkaç nedenler bulunabilir.

Geçişsiz fiillerden edilgen yapı oluşturabilmek için, kılıcı eklememiz gerekmektedir. Kılıcı eklemek için öncelikle değer artıran ettirgenlik eki kullanılmalıdır; ancak bu şekilde edilgen yapı oluşturulabilir. Örn, *otırğızıl-* “oturtul-”, *tüsirgizil-* “indiril-”. Bu tür fillerde edilgen, ettirgen sayesinde eklenen kılıcıları cümleden yine çıkarırlar. Böylece, küçük bir ekin cümleyi sözdizimsel ve anlamsal olarak ne kadar etkilediğini görürüz.

Sonuç olarak, Kazak dilindeki edilgen yapılar, fiilin değerini etkileyerek özneyi ortadan kaldırırlar. Edilgen değer değiştirme yapısı Türkiye Türkçesinde ve Kazakçada da olmasına rağmen iki dilin edilgenleştirme stratejilerinde farklılıklar vardır. Türkiye Türkçesi geçişsiz fiilleri de kolay bir biçimde edilgenleştirirken Kazakçada geçişsiz fiillerin edilgen yapılması oldukça sınırlıdır.

SONUÇ

Bu tez çalışması, gerektiğinde Modern Türkçeye karşılaştırmalı olarak Kazakçadaki gramatikal bir fiil kategorisi olan değer değiştirme yapılarının biçim-sözdizimsel ve anlamsal özelliklerine karşılaştırmalı olarak incelemiştir.

Öncelikle, çatı / değer değiştirme ekleri bazı özellikleriyle çekim eklerine, bazı özellikleriyle ise yapım eklerine benzerlik gösterir, ancak kesin bir ayırım yapmak genellikle zordur. Bu eklerin, zaman zaman sözlükselleşen biçimler oluşturasalar da çekim özelliğininin baskın olduğu söylenebilir. Örneğin, Kazakçadaki *jaz-* (yaz-) fiilinden türetilen *jazıl-* (yazıl-), *jazdır-* (yazdır-), *jazıs-* (yazıs- / mektuplaş-) gibi fiillerde, fiilin temel anlamı değişmez. Fakat bu ekler fiilin geçişlilik veya geçişsizliğini etkilemiştir. Bu nedenle, bu çalışmada değer değiştirme yapıları genellikle fiilin aldığı unsurlara etki ederek cümlenin sözdizimini etkileyen bir kategori olarak değerlendirmiştir.

Değer değiştirme yapıları, dönüşlü, işteş, ettirgen ve edilgen olarak sıralanmış ve her biri ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu incelemelerde, Kazakçaya özgü özellikler vurgulanmış ve aynı zamanda Modern Türkçe ile karşılaştırmalı olarak benzerlikler ve farklar ortaya konmuştur. Bu analiz hem Kazak dilinin yapısını anlamak hem de iki dil arasındaki dilbilgisel farkları anlamak için önemli bir katkı sunmuştur. Aynı zamanda Türk dillerinin değer değiştirme yapılarına da genel bir katkı sağlamıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Kazakçadaki dönüşlü yapıların temel özellikleri belirlenmiştir. Bu yapılarda eylemin özneye doğrudan yönelmesiyle birlikte özne aynı zamanda doğrudan nesne görevini de üstlenir. Dönüşlü ekler genellikle geçişli fiillere eklenir ve eylemi geçişsiz hale getirir. Ancak, tüm geçişli fiiller dönüşlülük elde edemez ve bu eklerin kullanımı belli kısıtlamalara tabidir. Bunun yanı sıra, Kazakça konuşma dilinde fiil üzerinde dönüşlülük ekleri bulunmasına rağmen, fiilin hâlâ doğrudan nesneye sahip olduğunu gösteren örnekler de vardır: *özin-özi juwındı* – “kendi kendisini yıkandı”. Dönüşlülük ekiyle birlikte nesnenin kullanılığı örnekler az da olsa Türkiye Türkçesinde de görülür. Ayrıca, Kazakça ile Modern Türkçe arasında dönüşlü yapının

kullanım farklılıkları da gözlemlenmiştir. Kazakçadaki *aytındı* “söylendi” gibi bir yapı Türkiye Türçesinde bulunmaz. Kazakçada, geçişli fiillerin dönüşlü yapı kullanımıyla ilgili çeşitli yapılar mevcuttur, Kazakçadaki bazı dönüşlü fiiller (örn. *oylan-* – “kendi kendisine düşünmek”, *sezin-* “kendi kendiliğine hissetmek”) Türkçede bu tür dönüşlülük yapılar bulunmamaktadır.

Kazakça işteş yapıları inceleyen üçüncü bölümde anlamsal ve gramatikal açıdan oldukça çeşitli yapılar olduğu gözlemlenmiştir. Kazakçada işteş yapılar birliktelik ve karşılıklılık görevleri dışında, Modern Türkçeden farklı olarak yardım etme görevinde de kullanılabilir. Cümlenin içeriğine bağlı olarak işteş yapıların hangi anlamda kullanıldığını belirlemek mümkündür. *Jas bala atağa suwın tasıstı* – “Genç çocuk dedeye suyunu götürmeye yardım etti / yardımlaştı.” ve *Awıl adamdarı biri qalmay suw tasıstı* – “Bütün köylüler su taşıdılar.” Her iki cümledeki fiiller aynı olmasına rağmen, taşıdığı anlamlar farklıdır. Birincisi yardım etme (assistive) iken ikincisi çokluk anlamını taşımaktadır. Türkçede bu türlerin doğrudan karşılıkları bulunmamaktadır. Ayrıca, Modern Türkçede geçişsiz fiillere eklenen işteş yapılar Kazakçada daha kısıtlıdır (“uçuşmak” – *uşısuw). Fiil gövdeleri dışında, dönüşlü ve ettirgen eklerle işteş yapılar Kazakçada sıkça kullanılırken, bu yapılar Türkçede benzer sıklıkta görülmez (*kiyindirisiw* – “giyindirmeye yardımlaşmak” vb.).

Çalışmanın bir sonraki ettirgen yapılar bölümünde, ettirgen yapıların diğer değer değiştirme yapılarına kıyasla daha yaygın kullanıma sahip olduğu gözlemlenmiştir. Modern Türkçe ve Kazakçada bütün fiil sınıflarına kolaylıkla eklenebilmektedir. Bununla birlikte, ettirgen yapısının diğer değer değiştirme yapılarından farklı olarak, analitik araçların yanı sıra sözcükleşen durumların da kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcükleşen ettirgen (*äkel-* “getir-”) ve morfolojik doğrudan etkiyi yaratırken analitik araçlar daha dolaylı bir ettrigenlik anlamı için kullanılmaktadır.

Çalışmanın son bölümünde, Kazakçada edilgen yapıların diğer değer değiştirme yapılarına göre özellikle ilginç bir konumda olduğu tespit edilmiştir. Edilgen yapı, Kazakçaca sadece geçişli fiillere uygulanabilen bir yapı olduğu tespit edilmiştir. Edilgenlik, etkilenen nesneyi öne çıkarmak ve vurgulamak amacıyla kullanılır. Böyle bir uygulama alanı çoğu geçişsiz fiilin neden edilgen yapılamadığını da açıklamış olur.

Bununla birlikte, özneli geçişsiz fiillerin bazı durumlar dışında (*jüril-* “yürün-”, *ötil-* “geçil-”), edilgen yapıya dönüştürülmediği ve bu tür yapıların tercih edilmediği belirtilmiştir. **Avtobustan tūsildi* “Otobüsten inildi” gibi bir cümle Kazakça için çok üretilebilir bir yapı değildir. Ayrıca, *tuw-* fiilinin edilgen biçimi olan *tuwılğan yapısının Kazakça dilbilimcileri tarafından yanlış bir kullanım olarak değerlendirildiği ve resmi evraklarda bulunmadığı, ancak konuşma dilinde yaygın olarak kullanıldığına dair bir tespit yapılmıştır. Böyle bir tespit bazı Türk dillerinde benzer yapıların neden oluştuğunu açıklamaktan uzaktır.

Edilgen yapıların oluşturulmasında, geçişsiz fiillerden edilgen yapı elde etmek için öncelikle değer artıran ettirgen eklerinin kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Bu ekler sayesinde edilgen yapılar oluşturulurken, her bir küçük ek cümleyi sözdizimsel ve anlamsal olarak etkiler.

Sonuç olarak, Kazak dilindeki tüm değer değiştirme yapıları, dilin yapısını önemli ölçüde değiştirerek fiilin değerini etkiler ve özneyi veya nesneyi ortadan kaldırır ya da ekler. Bu yapıların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, Kazak dilinin morfolojik, sözdizimsel ve semantik özelliklerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Çalışmamızın sonunda, Kazakçadaki ve kıyasla Türkçedeki değer değiştirme kullanımların sınırları daha iyi belirlenmiştir. Karşılaştırmalar sonucunda Kazakçadaki değer değiştiren kategorilerin Kazakçaya özgü veya atipik bir görünüm sunan alanların belirlenmesi Kazakçanın çatı kategorisinin / değer değiştiren yapıların Türk dilleri içindeki konumu iyi bir biçimde betimlenmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahanov, K. (2010). *Grammatika Teoriyasınıñ Negizleri*. Almatı: Ölke.
- Aydın I. (2017). Evrensel dilbilgisi ve Türkçede istem (Valenz). Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balaqaev M. & Qordabayev T. & Hasenova A. & Isqaqov A. (1967). *Qazaq Tiliniñ Grammatikası*. Almaty: Ğılım.
- Banguoğlu, T. (1974). Türkçenin Grameri. Ankara: TDK Yayınları.
- Baytursınılı, A. (2005). *Til qural*. A. İsimakova (Ed.), Ahmet Baytursınılı bes tomдық şıǵarmalar jıynaǵı – III. Almatı: Alaş Yay.
- Börekçi, M. (2004). Türkçe Öğretimi Bakımından Çatı Kavramı. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, Ankara: TDK Yay.
- Comrie, B. (1976). The syntax of causative constructions. In: Shibatani, M., ed., *Syntax and Semantics, Vol. 6: The Grammar of Causative Constructions*. New York: Academic Press, pp. 261–312.
- Comrie, B. (1985). Causative verb formation and other verb-deriving morphology. In: Shopen, T., ed., *Language Typology and Syntactic Description, Vol. III: Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 309–348.
- Crystal, D. (1991) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford : Blackwell Publishers.
- Dixon, R. M. W. (2000). Introduction. In: Dixon, R. M. W. & Aikhenvald, A., eds., *Changing Valency: Case Studies in Transitivity*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–29.
- Doğan, N. (2011). Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri. Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (2012). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ.
- Erdem, M. (2009). Biçim bilgisi. Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (ed.) *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, s. 91-107.
- Erdem, M. (2011). Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları. Ankara: Bilig 58:71-90.

- Erdem, M. (2015). Transitive Verbal Reflexives in Turkish: Synchronic and Diachronic Perspective, Deniz Zeyrek, Çiğdem Sağın Şimşek, Ufuk Ataş ve Jochen Rehbein (eds.) *Ankara Papers in Turkish and Turkic Linguistics*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 76-86.
- Erdem, M. (2017). Sözlüksel Kelime Yapımı II: Fiilden Fiil Yapma. Pilancı, Hülya (Ed.) *Türkçe Biçimbilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayını, s. 140-158.
- Erdem, M. (2017). Türk Dillerinde Geçişsiz ve Geçişli Fiil Değişmesi ve Sözdizimsel Sonuçları: doğ- Fiili Örneği. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 21, s. 1-18.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınevi.
- Gencan, T. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Göksel, A. ve Celia Kerslake (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and NewYork: Routledge.
- Hasenova A. (1967). Etistiktiñ jalpı sıypatı, Balaqaev M. vd. (eds) *Qazaq Tiliniñ Gramatikası*, Almaty: Ğılım, s. 123-177.
- İsayev, S. M. (2007). *Qazirgi Qazaq tili*. Almatı: Öner.
- İsqaqov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq tili morfologiya*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- Johanson, L. & Csató, Éva Á. (1998). *The Turkic Languages*. London: Routledge.
- Keenan, E. (1985). Passive in the world's languages. In: Shopen, T., ed., *Language Typology and Syntactic Description, Vol I: Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 243–281.
- Keenan, E. & Dryer, M. (2007). Passive in the world's languages. In: Shopen, T., ed., *Language Typology and Syntactic Description, Vol. I: Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 325–361.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London and NewYork: Routledge.
- Kulikov, L. (2011). Voice Typology. Jae Jung Song (ed.) *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*, New York: Oxford University Press Inc., s. 368-398.
- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. USA: Oxford University Press.

- Liao W. R. (2015). *Grammatical Relations*. Institute of Linguistics, Academia Sinica.
- Mamanov, I. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-Ay.
- Muhamedowa, R. (2016). *Kazakh: A Comprehensive Grammar* (Routledge Comprehensive Grammars). Routledge.
- Oralbay, N. (2007). *Qazirgi Qazaq tiliniñ morfologiyası*. Almatı: JŞC İnjüw-Marjan Poligrafiya Firması.
- Orazbayeva, F. Ş., Sağıdolda, G., Qasım, B., Qobılanova, A., Esenova, Q, İsabekova, U. (...) Köpbayeva, J., Qasabek Q. (2005). *Qazirgi Qazaq tili okuw quralı*. Almaty: Prints.
- Pılıgır, S. (2018). Merkezi Türk dillerinde geçişsiz fiillerin edilgen yapılması. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Qasabek Q. (2005). Etistik Kategoriyası. Orazbayeva, F. vd. (eds). *Qazirgi Qazaq tili okuw quralı*. Almaty: Prints, s 315-337.
- Robbeets, M. & Alexander S. (eds.) (2020). *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*, Oxford: Oxford University Press.
- Sızdıqova, G. (2012). *Qazirgi Qazaq Tili Morfologiyası*. Almatı.
- Song, J. J. (1996). *Causatives and Causation: A Universal-Typological Perspective*. London: Addison Wesley Longman.
- Şalabay B. (2012). *Qazirgi Qazaq Tili Sintaksisi*. Almatı: Qazaq.
- Tesnière, L. (1959). *Eléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Trask, R. L. (1992). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London: Routledge.
- Underhill, R. (1976). *Turkish Grammar*. UK, Massachusetts: The MIT Press.
- Van Schaik, G. (2020). *The Oxford Turkish Grammar*. UK, Oxford: Oxford University "Press.
- Whaley, Lindsay J. (1997). *Introduction to Typology: The Unity and Diversity of Language*. Thousand Oaks, Calif.; London: Sage Publications.
- Yücel, B. (1999). Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları. Türk Gramerinin Sorunları II. Ankara: TDK Yay.

Zúñiga, F. & Kittilä, S. (2019). *Grammatical Voice*, Cambridge: Cambridge University Press.

İNTERNET KAYNAKLARI:

<https://qazcorpus.kz/>

01.05.2024 tarihinde erişilmiştir.

<https://qazcorpora.kz/>

01.05.2024 tarihinde erişilmiştir.

<https://pauctle.com/kztr/>

01.05.2024 tarihinde erişilmiştir.

EK-1 ORJİNALLİK

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 10/06/2024	
Tez Başlığı: Kazakçada Değer Değiştirme Kategorileri	
Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 105 sayfalık kısmına ilişkin, 13/06/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 7'dir.	
Uygulanan filtrelemeler*:	
1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☐ Alıntılar hariç	
4. ☐ Alıntılar dâhil	
5. ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Ad-Soyad/İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Zharkynay Kydyraly
	Öğrenci No	N21128036
	Enstitü Anabilim Dalı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
	Programı	Tezli Yüksek Lisans

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF MODERN TÜRKİC LANGUAGES AND LİTERATURE

Date: 10/06/2024

Thesis Title (In English): Valency-changing in Kazakh

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 10/06/2024 for the total of 105 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 7 %.

Filtering options applied**:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. References cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

Kindly submitted for the necessary actions.

Name-Surname/Signature

Student Information	Name-Surname	Zharkynay Kydyraly
	Student Number	N21128036
	Department	Modern Turkic Languages and Literature
	Programme	Master

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. Mevlüt Erdem

**As mentioned in the second part [article (4)/3]of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding refence, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK-2 ETİK KURUL İZİN FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLAR ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 10/06/2024

Tez Başlığı (Türkçe): Kazakçada Değer Değiştirme Kategorileri

Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.
4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.
5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Ad-Soyad/İmza

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Zharkynay Kydryaly
	Öğrenci No	N21128036
	Enstitü Anabilim Dalı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
	Programı	Tezli Yüksek Lisans

DANIŞMAN ONAYI

Prof. Dr. Mevlüt Erdem

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

FRM-YL-09 Rev.No/Tarih: 02/25.01.2024

1

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09	Revizyon No Rev. No.	02
	Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF MODERN TURKİC LANGUAGES

Date: 10/06/2024

ThesisTitle (In English): Valency-changing Categories in Kazakh

My thesis work with the title given above:

1. Does not perform experimentation on people or animals.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview.
5. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.

I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.

I respectfully submit this for approval.

Name-Surname/Signature

A

Student Information	Name-Surname	Zharkynay Kydyraly
	Student Number	N21128036
	Department	Modern Turkic Languages and Literature
	Programme	Master

SUPERVISOR'S APPROVAL

Prof. Dr. Mevlüt Erdem